

Warschau

Bronislaw Geremek

Praag

Ivan Klíma

Boedapest

György Konrád

Hoe cultuur overleefde

DE

1989: het jaar van de grote omwentelingen in Oost-Europa. Regimes die sinds de Tweede Wereldoorlog aan de macht waren, moesten het veld ruimen voor burgers die het fiasco van het communisme niet langer wensten te dulden. Naast het elan van de onderdanen was de terughoudende opstelling van de Sovjetunie een factor van het grootste belang.

Op 23 mei 1990 hielden drie hoofdrolspelers in de veranderingen op uitnodiging van de Stichting Praemium Erasmianum lezingen in Den Haag. Zij keken terug op ruim veertig jaar geschiedenis van hun land en speculeerden over de nabije toekomst. Bronislaw Geremek, de fractievoorzitter van Solidariteit in het Poolse parlement, de Hongaarse auteur György Konrád en de Tsjechische auteur Ivan Klíma belichtten de situatie in hun land, in het bijzonder de overleving van de cultuur tijdens het totalitaire regime en de positie die zij momenteel inneemt. Hun visies zijn in deze uitgave opgenomen, te zamen met een boodschap van Václav Havel aan het symposium.

ISBN 90 237 1148 3

1930
70
Warschau · Praag · Boedapest

Bronislaw Geremek · Ivan Klíma · György Konrád

Warschau · Praag · Boedapest

Hoe cultuur overleefde

Universitaire Pers Rotterdam

Vormgeving en produktie Adriaan de Jonge, Amsterdam

Redactie Vincent Westzaan, Amsterdam

Zetwerk Cédilles, Amsterdam/Rombus, Hilversum

Druk Tulp, Zwolle

De tekst van György Konrád werd vertaald uit het Hongaars door Henry Kammer. Alle overige teksten werden vertaald uit het Engels door Babet Mossel.

ISBN 90 237 1148 3 / NUGI 644

Copyright Nederlandse vertaling © 1990 by BV Universitaire Pers Rotterdam, The Hague, The Netherlands.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Woord vooraf 7

Václav Havel Boodschap aan het symposium 9

M.C. Brands Inleiding 13

Bronisław Geremek Oost-Europa en vrijheid 19

A. Kibédi Varga Inleiding 29

György Konrád Op weg van communisme naar democratie 35

M. van der Stoep Inleiding 59

Ivan Klíma Cultuur in de strijd tegen het totalitarisme 65

Digitized by the Internet Archive
in 2023 with funding from
Kahle/Austin Foundation

Woord vooraf

In dit boek zijn de openbare lezingen afgedrukt die zijn gehouden tijdens het tweede Ascension Symposium dat de Stichting Praemium Erasmianum heeft georganiseerd in 1990. Het symposium had als onderwerp de ingrijpende veranderingen die zich sinds 1945 in Oost-Europa hebben voorgedaan.

Het symposium bestond uit een openbaar gedeelte, een drietal lezingen met de erbij behorende inleidingen die op 23 juni in de Grote Kerk te Den Haag werden gehouden, en uit een besloten gedeelte van 24 tot 27 mei in het hotel-conferentiecentrum de Bilderberg in Oosterbeek.

Voorafgaand aan de inleiding op het gehele symposium door professor Brands werd een boodschap van de Tsjechoslowaakse president Václav Havel voorgelezen door Jiří Hajek, de minister van Buitenlandse Zaken ten tijde van de Praagse lente. Oorspronkelijk zou Havel als de vertegenwoordiger van zijn land de rede in Den Haag houden. Problemen van verschillende aard hebben hem genoodzaakt van een bezoek aan Nederland af te zien. De Stichting Praemium Erasmianum is verheugd dat Ivan Klíma in een laat stadium de taak van Havel heeft willen overnemen.

De lezingen worden hier bijna ongewijzigd afgedrukt. Passages die louter functioneel waren als deel van een redevoering, zijn in deze uitgave niet opgenomen.

Boodschap aan het symposium

Toen ik vier jaar geleden werd geëerd met de Erasmusprijs, en uitgenodigd werd deze in ontvangst te komen nemen, kon ik er uiteraard niet eens aan denken dat ik zou kunnen komen. In die tijd was ik een van de honderden, misschien wel duizenden vervolgte burgers die onder de omstandigheden van een totalitair bewind openlijk en in het openbaar hun eigen mening trachtten te uiten. Het enige wat ik toen kon doen, was de Erasmusstichting mijn dankwoord toesturen.

Toen hield ik mij bezig met de vraag hoe de verdeling van ons continent tegemoet getreden moest worden en hoe het ideaal van Europa als een continent van bevriende, samenwerkende, onafhankelijke en gelijkwaardige volkeren bereikt kon worden. Met andere woorden, hoe wij Europeanen – zowel West- als Oosteuropaanen – het moesten aanpakken om ons te verenigen, niet gescheiden door muren of prikkeldraad, noch door de absurde barrières van ideologische en politieke haat.

Ik schreef toen – en heb dat bij verschillende gelegenheden steeds opnieuw herhaald – dat ieder van ons, op weg naar een werkelijk Europa, ten minste twee daden zou kunnen verrichten die op enigerlei wijze in verband staan met de roemrijke nalatenschap van de wellicht laatste grote Europeaan: Erasmus van Rotterdam. Ieder van ons zou moeten begrijpen dat hij in staat is de wereld een klein beetje te veranderen, maar wel door eerst bij zichzelf te beginnen, en door een soort zot te durven worden, in de mooiste betekenis van het woord: een zot die, in alle oprechtheid, van iets wat wordt verondersteld niet te kunnen veranderen, eist dat het verandert. Alleen maar zot zijn is natuurlijk onvoldoende, tenzij men wordt verrijkt door een nieuw besef van onze wederzijds geconditioneerde Europese geaardheid, tenzij tegenover de verdeling van Europa met stelligheid

wordt vastgehouden aan de noodzaak om de eenheid van Europese geest, Europees bewustzijn en Europese traditie te bewaren en verdedigen.

Bij dit alles zouden de inspanningen van regeringen en politieke leiders vrijwel zinloos zijn als zij niet van onder af gesteund zouden worden, of als, in andere gevallen, de heersende elites er niet letterlijk door de burgersamenleving toe gedwongen zouden worden.

In die tijd leken alle gedachten over een nieuw en gemeenschappelijk Europa een haast onbereikbaar, zij het prachtig en aantrekkelijk visioen. Europa bleef door een hoge muur in tweeën gedeeld, met de Berlijnse Muur als tastbaar symbool.

Toen ik aan het begin van dit jaar, na mijn verkiezing tot president van het nieuwe Tsjechoslowakije, voor uw symposium werd uitgenodigd, dacht ik dat nu niets mij meer in de weg stond om de uitnodiging van de stichting Praemium Erasmianum aan te nemen. Ik was er blij mee, en verheugde mij erop dat ik nu in Nederland zou kunnen spreken over dat nieuwe Europa, dat nu geen zwevend visioen meer is, maar een volledig nieuwe uitdaging, die de laatste vier jaar, en vooral het laatste jaar, zeer concrete en duidelijk omlinjende contouren heeft gekregen. Helaas vergiste ik mij. Nu heb ik wel een paspoort, een diplomatiek paspoort zelfs. Maar de rotsblokken die het geboorteprocés van onze democratie in de weg liggen, noopten mij af te zien van mijn voorgenomen bezoek aan Nederland, en daarmee aan het symposium. En het ergste is wel dat de gigantische werkdruk mij niet voldoende tijd gunt om u een even uitgewerkte tekst als vier jaar geleden toe te sturen. Ik moet mij beperken tot een korte groet en een paar opmerkingen.

Dankzij de revolutionaire gebeurtenissen van het afgelopen jaar in Oost-Europa, is ons continent tot in zijn grondvesten aan het veranderen. Wat wij 'zothed' noemden, toen het domein van een handvol dissidente fanatiekelingen, is nu overgenomen door miljoenen burgers in dit deel van de wereld. De Berlijnse Muur, dat symbool van de onveranderbaarheid van de naoorlogse status quo, is binnen enkele dagen ingestort onder de aanvalsgolven van de burgerwil. Daarnaast lijkt alles erop te wijzen dat die andere, destructieve zothed, die bestaat uit de

voortgezette opeenhoping van wapens, zelfs in de ogen van de regeringen en politieke leiders op een serieuze tegenstander is gestuit: weer een andere zothed, die daarentegen bestaat uit een visioen van een vreedzame, pan-Europese gemeenschap, de zothed van het Europese bewustzijn. De kans op eenheid die Europa nu heeft, is groot en hoopvol.

Maar bij elke stap wachten ons gevaren en rotsblokken, hetzij in de vorm van de verstarde stereotypen in ons bewustzijn en de dagelijkse praktijk, of in de vorm van die tegenstellingen van nationale, etnische of raciale aard die juist onder de omstandigheden van herwonnen vrijheid de kop opsteken – dat alles vormt een serieuze bedreiging voor onze gezamenlijke toekomst. Het is onze gemeenschappelijke taak er onze krachten voor in te zetten om dat hoopvolle proces dat heden ten dage in Europa plaatsvindt, onomkeerbaar te maken. En zo zie ik ook de functie van uw symposium over Oost-Europa, als een ruimte die wordt vrijgemaakt voor verdere suggesties, discussies, overwegingen, polemieken en zelfs confrontaties van ideeën. De intellectuelen, mensen van wetenschap en cultuur, hebben bij al deze veranderingen een onvervangbare en uitermate belangrijke rol gespeeld, en zullen dat, naar mijn vaste overtuiging, ook steeds blijven doen.

M. C. Brands

Inleiding

Niet lang geleden vonden er maar zelden conferenties over Midden- of Oost-Europa plaats. Tegenwoordig bestaat er in het Westen een overweldigende belangstelling voor het Andere Europa. Een ontelbare hoeveelheid conferenties is het gevolg van die toegenomen belangstelling. Het Westen lijkt zijn achterstand in te lopen, nadat het de Oosteuropese landen lange tijd heeft genegeerd, in de veronderstelling dat daar toch niet veel nieuws werd gemaakt. Sinds een jaar echter vormen die landen het brandpunt van het nieuws in onze massamedia.

We kozen de titel voor ons symposium uit Jacques Rupniks voortreffelijke werk *Het Andere Europa*. Met deze titel omzeilen we alle controverses rond termen als Midden- of Oost-Europa, zwaarbeladen als die zijn door de geschiedenis.

We zullen ons concentreren op dat deel van Europa dat geen ervaring met autonomie heeft, waar het verleden nooit is gestorven, zelfs niet voorbij lijkt te gaan, alle revoluties ten spijt.

Dat deel van Europa kent zijn eigen bijzondere problemen, vooral op het gebied van autonomie, nationaal bewustzijn en grenzen. Ter illustratie van een deel van dat probleem citeer ik een kort fragment uit Rupniks boek, over de toneelschrijver Ödön von Horváth: *Als u mij vraagt wat mijn geboorteland is, dan antwoord ik: ik ben geboren in Wenen, opgegroeid in Belgrado, Boedapest, Pressburg, Wenen en München, en heb een Hongaars paspoort; maar een vaderland heb ik niet. Ik ben een typerend mengsel van het oude Oostenrijk-Hongarije: Magyaar, Kroaat en Tsjech tegelijk; mijn land is Hongarije, mijn moedertaal Duits.* De grote afwezige in deze cocktail is het joodse bestanddeel, dat voor de Middeneuropese cultuur van zo'n doorslaggevend belang is geweest. Uit dat complexe deel van Europa moest de organiserende commissie van

het symposium een selectie maken. We hebben ervoor gekozen om ons met Polen, Tsjechoslowakije en Hongarije bezig te houden.

Het voornaamste vraagstuk waarover we ons zullen buigen is hoe in deze landen de cultuur de lange jaren heeft overleefd van de communistische onderdrukking die de nationaal-socialistische dictatuur opgevolgd heeft. Zoals al zo vaak is gezegd, was het Hitler die de landen ten oosten van Duitsland de communistische tirannie heeft gebracht. Hoe is de oppositie erin geslaagd de cultuur in die politieke woestijn, met al zijn *Unkultur*, zelfverheerlijking en propaganda, in leven te houden? Welke functie hebben kunst en religie behouden in die uiterst vijandige omgeving, waarin zoveel persoonlijkheden zijn vernietigd? Hoe hebben zij in het midden van de zandloper de waakvlammetjes brandend weten te houden, zonder de hoop dat die verschrikkelijke jaren snel voorbij zouden gaan? Wij zouden graag willen vernemen hoe ze erin zijn geslaagd om lichamelijk, mentaal en cultureel te overleven.

Wij weten natuurlijk dat voor de meeste landen van het Andere Europa de onderdrukking niet is begonnen toen de troepen van Hitler of Stalin er binnenmarcheerden. Polen bijvoorbeeld heeft al veel langer ervaring met censuur en de bijbehorende zelfcensuur. De verhalen over de negentiende-eeuwse Russische censoren zijn bekend: alles wat het eigenmachtige gezag ontoelaatbaar of gevaarlijk achtte, was verboden. Zelfs spelfouten of grammaticale onjuistheden werden gecensureerd als zijnde gezagsondermijnd. In dat geval hanteerde men misschien het argument dat tegendraads gedrag als zodanig – en is creativiteit niet per definitie tegendraads? – het gezag van de heersers ondermijnt.

Maar er zijn opvallende verschillen tussen de negentiende-eeuwse onderdrukking en de twintigste-eeuwse totalitaire regimes. Het moderne monopolie op de communicatiemiddelen en het monopolie op de waarheid lieten vrijwel geen ruimte meer over om afwijkende opvattingen over de werkelijkheid naar buiten te brengen. Een buitengewoon logge bureaucratie was het gevolg van een ideologisch bewind dat er paradoxalerwijs in theorie op was ingesteld de staat mettertijd ongedaan te maken. Wij weten allemaal hoe hachelijk de verhouding tussen

bureaucratie en cultuur is. Cultuurpolitiek betekende voornamelijk cultuurpolitie en de bevordering van Politkitsch.

Dat de heersers er, met al hun onderdrukkende maatregelen, nooit in zijn geslaagd om alle dissidente stemmen het zwijgen op te leggen en het door hen nagestreefde culturele kerkhof aan te leggen is, historisch gezien, nog wel het meest hoopgevendende feit. De macht van de machtelozen kon niet worden vernietigd door tanks, terreur en geheime politie, zoals een andere deskundige op dit gebied, Václav Havel, al stelde. Die opmerkelijke veerkracht, die vasthoudendheid in weerwil van de zware last van de onderdrukking, zijn dat geen bestanddelen van een vitaliteit die wij aan een humanistische traditie toeschrijven?

Natuurlijk is het communistische bewind niet door cultuur omvergehaald, maar aan de basis van de oppositie lagen culturele waarden die de regimes niet hebben weten te smoren. Het waren dan ook intellectuelen, schrijvers en priesters die in de wittebroodsweken na de ineenslorting van de onderdrukking een beslissende rol hebben gespeeld. Zij hadden de waarden levend gehouden die de regimes der vergetelheid hadden willen uitroeien en willen doen vergeten. Zij hadden hun creativiteit behouden, hoe moeilijk dat ook was in een maatschappij die aanpassing, feodale gehoorzaamheid en byzantinisme eiste. Het regime stelde al die eisen uiteraard in naam van het volk, de vooruitgang en de waarheid, en andere snorkende principes.

In die gestroomlijnde maatschappijen, die een afkeer hadden van individualiteit en spontaneïteit, was het slechts een minderheid die zijn identiteit niet opgaf, die geen gevangene werd van de jakobijs-leninistische traditie, zoals György Konrád stelde. In een maatschappij zonder open politiek beleid of publieke opinie namen schrijvers de plaats van politici in, als moralisten in een wereld zonder moraal. De literatuur kon een klagmuur worden, en schiep, met behulp van speciale symbolen, veel metaforen en heel wat ironie, afstand tot de deprimerende politieke realiteit. Zo benaderde de romanliteratuur de echte werkelijkheid dichter dan de officiële verslagen, die voornamelijk uit propaganda, ofwel het tegendeel van de werkelijkheid, bestonden. De tegencultuur trachtte in een donquichotteske strijd de groteske absurditeiten aan te tonen van een regime dat over de toekomst loog, het heden negeerde en het verleden had

gestolen. Vooral de roof van de nationale geschiedenis was iets wat permanent werd nagestreefd door de communistische regimes, waardoor nooit meer te voorspellen viel hoe de geschiedenis eruit zou zien. De dissidenten probeerden het nationale geheugen te verdedigen, en de taal in bescherming te nemen tegen de usurpatie van het bewind.

Overigens is al meermalen vastgesteld hoe misplaatst de term 'dissident' is als benaming voor degenen die de burgerrechten en de fatsoensnormen wilden verdedigen, en er koppig aan vasthielden dat twee maal twee vier is, en niet, om redenen van dialectiek, drie of vijf. Boven alles bewonderen wij de moed en de volharding van de oppositiegroeperingen in die lange jaren dat er maar zeer weinig hoop op verandering bestond.

Dat de betrekkingen met het Westen, ondanks de inspanningen van het regime om alle kanalen af te sluiten, niet werden verbroken, is het werk van de oppositie. Het Westen moest worden geholpen het Andere Europa, waarvan jarenlang geen nieuws te verwachten viel, niet te vergeten. Die westerse vergeetachtigheid was nu net wat de communistische regimes wel wisten te waarderen. Nu ziet het ernaar uit dat het Westen dat andere deel van Europa eindelijk weer heeft ontdekt. *Midden-Europa lijkt nu het geïdealiseerde Europa van onze culturele nostalgie te worden*, aldus Tony Judt in de bijzondere uitgave van *Dedalus* (Winter, 1990).

Terwijl in Oost en West na de val van de communistische regimes de *black boxes* worden bestudeerd, zal de vijfjarenplanpoëzie wel spoedig vergeten zijn. Maar de vergiftigende nalatenschap van de bankroete regimes zal op lange termijn gevolgen hebben voor de toekomst van de meeste Middeneuropese landen. Dat zou voor het Westen een extra argument moeten zijn om nog veel meer hulp te bieden, en onze betrekkingen te intensiveren. Tenslotte moeten we dat gemeenschappelijke Europese dorp samen bouwen en ervoor zorgen dat de vrede er beter wordt beschermd dan ooit is gebeurd. In dat programma is maar weinig plaats voor nostalgie of idealisering.

Daarom willen wij meer weten over de waarden en cultuur die van zo'n groot belang zijn geweest voor de oppositie, maar ook over de vele onaangename waarheden die tot nu toe verborgen zijn gehouden. We zijn er ons bewust van dat uw oppositie

u niet altijd aanleiding heeft gegeven tot grote bewondering voor de westerse ontwikkelingen. We zouden uw kritiek graag willen vernemen. Kort samengevat: we willen graag van u leren.

Op het symposium zijn, zoals ik al heb gezegd, drie afvaardigingen aanwezig. Het is ons een grote eer dat professor Bronislaw Geremek, een vooraanstaand politicus in het Poolse parlement, onze uitnodiging heeft aanvaard, ondanks de talloze politieke problemen waarmee hij zich thuis moet bezighouden. Voordat professor Geremek diepgaand betrokken raakte bij de activiteiten van Solidariteit, waarvoor het regime hem zwaar heeft laten boeten, was hij een zeer bekend historicus en mediaevist, gespecialiseerd in de middeleeuwse armoede. Verscheidene universiteiten, waaronder de universiteit van Utrecht, hebben hem eredoctoraten aangeboden.

Zo de term rondetafel in de toekomst als bijbetekenis 'vreedzame genadeslag voor een voormalig totalitair regime' mocht krijgen, dan is onder andere aan hem te danken.

Bronislaw Geremek

Oost-Europa en vrijheid

Midden-Europa en vrijheid. Woorden zijn belangrijk, soms als beschrijving van de werkelijkheid, soms als ideologisch betoog, bij het vertellen van de waarheid of de leugen, het juiste of het onjuiste. Maar waarom zijn Polen, Tsjechen, Slowaken en Hongaren een tikkeltje beledigd wanneer men zegt dat ze van Oost-europese afkomst zijn? Waarom willen wij Middeneuropees worden genoemd? Is dat alleen een kwestie van woorden, of een geografische waarheid? Ik denk dat er een zekere innerlijke tegenspraak in die term Oost-Europa schuilt, tussen 'Oost' en 'Europa'. Wij waren oostelijker dan Europa, eerder oosterlingen dan Europeanen. Dat betekent dat onze landen gedurende lange jaren werden beschouwd als behorende tot een ander politiek lichaam, een andere beschaving en een andere traditie. De klassieke Griekse historicus Thucydides heeft eens vastgesteld dat de Aziatische volkeren onder het despotische machtsmodel vallen. En uiteindelijk betekent die opvatting van het Oosten dat men tot een andere politieke traditie behoort. Door een politieke beslissing, het verdrag van Jalta, werd een deel van Europa gescheiden van de Europese gemeenschap en de Europese beschaving. Van de Europese beschaving, want Europa was in de eerste plaats een *res publica literarum*, republiek der letteren, republiek der beschaving, waarin Erasmus met vooraanstaande geesten in heel Europa, ook in Polen, correspondeerde. Erasmus is immers het symbool van deze Europese eenheid. En in de twintigste eeuw was de stem van Johan Huizinga voor alle Europese landen, maar misschien nog meer voor onze Middeneuropese landen, een stem van bezinning over de toekomst van onze gemeenschappelijke beschaving.

En nu keren we terug in Europa, en omschrijven onszelf als Middeneuropeanen, als Midden-Europa, als Middeneuropese

landen. Men moet niet denken dat deze idee van de eenheid van Midden-Europa een soort nostalgie is naar vervlogen tijden, naar het Wenen van de eeuwwisseling, naar de Habsburgse monarchie. Het was en is nog steeds een nostalgie naar vrijheid, een vrijheid die wij zijn kwijtgeraakt. Onze terugkeer in Europa betekent een terugkeer naar vrijheid en democratie. We hebben een verleden van zo'n veertig jaar communistisch bewind, en het communisme heeft altijd gedaan alsof het democratisch was. De marxistisch-leninistische ideologie beweert dat de westerse liberale democratie slechts een uiterst gebrekkige belichaming van democratische waarden is, en dat de zuivere democratie moet worden gezocht in een politieke organisatie die een juiste weerslag vormt van historische en maatschappelijke categorieën, en ten slotte dat politieke vraagstukken als maatschappelijke vraagstukken dienen te worden opgevat. Het communisme beloofde niet alleen vrijheid, maar tevens een rechtvaardige verdeling van de welvaart. Een mengsel van communisme en het zogenaamde real-socialisme heeft iets heel anders opgeleverd dan het beloofde. Het gaf ons geen welvaart en geen rechtvaardigheid. Zelfs op het gebied van de verdeling van de macht bleek het communisme een dictatuur, een dictatuur van het nomenklatoera-systeem. Dit houdt in een systeem waarbij alle machtsstructuren zich in handen van een deel van de maatschappij bevinden. In Polen, een land met achtendertig miljoen inwoners, werden meer dan een miljoen mensen vanwege hun politieke gehoorzaamheid benoemd in functies in het leger, de politie, de nationale economie. Dit nomenklatoera-systeem leidt niet alleen tot een starre controle, maar ook en misschien vooral tot maatschappelijke apathie en aanpassing. Alexis de Tocqueville heeft eens gewezen op het maatschappelijke gevaar van aanpassing en apathie. Hij geloofde dat dat het natuurlijke gevolg was van een democratisch bewind. Men zou echter het tegenovergestelde kunnen beweren, namelijk dat apathie en aanpassing het gevolg zijn van een gebrek aan democratie. In onze landen was dit het natuurlijke gevolg van het feit dat het politieke apparaat zonder enige publieke controle kon opereren. Het enige contact tussen het politieke forum en het volk bestond uit een illusoir verkiezingsproces of pseudo-democratische procedures.

De geschiedenis van de Middeneuropese revolutie is bekend. Het drama begon met de geboorte van Solidariteit aan de Oostzeekust van Polen, en de ineenstorting van de Berlijnse Muur vormde het breekpunt. Jaar in jaar uit was het ons streven geweest de totalitaire macht met geweldloze strijd te vernietigen. Dat betekende revolutie, maar zonder revolutionair geweld. Aanvankelijk bestond de oppositie tegen het regime uit een verbond tussen een paar individuen en enkele vrij geïsoleerde groepingen, die er niet alleen over nadachten hoe zij hun opvattingen en ideeën tot uiting moesten brengen, maar ook op welke wijze zij die op anderen moesten overdragen. Vrije opleidingen, toegang tot informatie, en ten slotte vrije en onafhankelijke organisatie.

Wij waren dissidenten, en in zekere zin zou je kunnen zeggen dat we er trots op waren dissident te zijn, hoewel we wisten dat dat woord onze identiteit op de slechtst denkbare manier omschreef. Maar wij waren dissident in die zin dat we niet alleen weigerden het politieke systeem te gehoorzamen, maar ook weigerden in het openbaar te zwijgen. Tegelijkertijd hadden we het gevoel dat ons lot, onze toekomst, afhing van de situatie in Europa, en vooral van de binnenlandse situatie in de Sovjetunie. En Gorbatsjovs beleid, de veranderingen in de Sovjetunie, vormden het startsein voor de transformatie van het verschijnsel van de dissidenten tot een maatschappelijke beweging. De Middeneuropese revolutie zou ondenkbaar zijn geweest zonder die binnenlandse verandering in de Sovjetunie. Maar de toekomst ervan is niet afhankelijk van de binnenlandse situatie in de Sovjetunie.

De kracht van de zwakken, de kracht van het machteloze volk, was inderdaad gelegen in die strijd voor de waarheid en die organisatie ter verbreiding van ideeën die het begin van de veranderingen in Midden-Europa vormde. Men kan zeggen dat die strijd niet alleen de zelfverdediging van individuen, maar ook een programma voor een burgermaatschappij tot doel had. Maar betekent een onafhankelijke en vrije burgermaatschappij werkelijk een democratische organisatie van het openbare leven? Dat denk ik niet. Ik denk dat de burgermaatschappij in de Middeneuropese landen vooral een verwerping betekende van de staat, de staat die tot eigendom van één partij werd, tot

eigendom van een politiek en ideologisch systeem. De burgermaatschappij was een programma en een non-staatsfilosofie. Het is moeilijk om met betrekking tot democratie over een non-staatsfilosofie en een non-staatsmaatschappij na te denken. Democratie heeft tenslotte betrekking op de relatie tussen geregeerden en geregeerenden binnen de staat, heeft betrekking op de natie en de wetgeving en hoe deze moeten worden opgebouwd.

Vanaf het begin van de Middeneuropese revolutie was dat de hamvraag, en dat is het nog steeds. In zekere zin kan men zeggen dat het gemakkelijker was om de vrijheid te veroveren dan om een democratie op te bouwen. En nu moet ons land de economische en politieke situatie aanpakken met de gedachte, hoe een democratische Europese maatschappij op te bouwen. Wij dachten dat het opbouwen van een burgermaatschappij betekende dat we de maatschappelijke apathie moesten doorbreken en ervoor zorgen dat de burgers zich betrokken voelden bij het openbare leven. Dit wakker schudden van mannen en vrouwen, dit doorbreken van apathie en aanpassing, was nu juist de bedoeling van de veranderingen die voorafgingen aan de revolutie in ons land. We probeerden vrije en onafhankelijke instellingen op te zetten, te beginnen met een arbeidersbeweging van waaruit vrije en onafhankelijke vakbonden moesten worden opgericht. En onze inspanning om in Polen, met de zogenaamde vliegende universiteit, een vrije verspreiding van ideeën en informatie en een vrij onderwijssysteem op te zetten, betekende niet alleen het begin van een onafhankelijke en vrije culturele instelling, maar ook het begin van de terugkeer naar de vrijheid. De vorming van politieke verenigingen, onafhankelijke en privé-groeperingen en ten slotte dan die oprichting van vrije en onafhankelijke vakbonden in Midden-Europa in de jaren zeventig en tachtig, betekenden het werkelijke einde van het totalitaire regime.

De opkomst van Solidariteit in 1980 bewees dat we met succes een maatschappelijke beweging tot stand hadden gebracht die de gewelddadige revolutie verwierp en zocht naar een vreedzame methode voor politieke verandering, gebaseerd op een zeer hoogontwikkelde filosofie voor een nationaal, dat wil zeggen, gemeenschappelijk programma en belang. Wij vonden

dat de enige kans voor ons land niet alleen lag in het verwerven van maatschappelijke steun voor de nationale en maatschappelijke zaak, maar ook in het entameren van een politieke dialoog met de regeerders van dat moment, door hen te wijzen op het gemeenschappelijke belang aan beide kanten van de politieke en ideologische barrières. En ten slotte stelden we een programma van gemengde economie voor, ofwel de introductie van de hulpmiddelen van de markteconomie in de staatseconomie. Men zou waarschijnlijk kunnen zeggen dat het een vergissing van ons is geweest dit programma van gemengde economie voor te stellen, aangezien het er niet om ging om de economische situatie te verbeteren, maar om het economische systeem te veranderen. Maar terwijl we zo bezig waren een politieke dialoog van de grond te krijgen, leerden we tevens de economische en politieke belangen van de hele maatschappij te formuleren.

Van begin af aan was het grote dilemma: wat doen we met de voormalige regeerders? In de drie landen Hongarije, Tsjechoslowakije en Polen werd een geweldloze oplossing gevonden. Dat wil zeggen dat we de voorwaarden voor een dialoog met de communistische partij trachtten te scheppen, waarbij echter de aanvaarding van de ineenstorting van het communisme als ideologie en als politieke bestuursmethode tot belangrijkste voorwaarde voor een dialoog werd bestempeld. Dat moge dan ironie van de geschiedenis lijken, maar de eersten die op een dergelijke filosofie zijn teruggevallen, waren de vertegenwoordigers van het communistische apparaat. Zij immers ondergingen dat gevoel van ineenstorting, ineenstorting niet alleen van economie en politiek, maar ook van de ideologie, van het programma van het systeem.

De consolidering van democratie in ons land is nog steeds een zeer moeilijke kwestie. Men kan zeggen dat een programma van politiek pluralisme de voorwaarde *sine qua non* is voor een democratische organisatie van het politieke leven. Maar hoe moeten we de publieke opinie en de maatschappij als geheel ervan overtuigen dat politieke partijvorming niet langer het monopolie van één partij is, dat het woord 'partij' geen ongunstige betekenis heeft. In ons land vormt de politieke partijvorming nog steeds niet de ruggegraat van het democratische leven. Die bestaat nog steeds uit bewegingen die geen coalities van politieke

partijen zijn, maar vrij merkwaardige organisaties, waarin morele waarden, de identiteit van programma's en ideeën en voor alles de eensgezindheid van het antitotalitaire gevoel zwaar wegen. In het verkiezingsproces moeten we normen en ideeën ten aanzien van politieke democratie invoeren. Maar we moeten niet alleen de instellingen van een democratische samenleving zien te krijgen, maar ook een democratische mentaliteit en een democratische politieke cultuur. In die zin kan men denken dat onze landen op weg naar democratie zijn, en dat dat een onomkeerbaar proces is.

Een terugkeer naar het communisme is onmogelijk in onze landen. Maar de weg naar de democratie ligt nog voor ons. We moeten zelfs het machtsapparaat zelf veranderen. In het totalitaire regime waren de diverse segmenten van het machtsapparaat verschillend, en eigenaardig, te beginnen met het partijapparaat, waar het besluitvormingsproces voor alle terreinen van het leven plaatsvond, en met het legerapparaat, het apparaat van de politieke politie en het bestuursapparaat. Een van de grootste problemen op de agenda van ons land is: hoe bouwen we de democratie op lokaal niveau op? De lokale democratie is geen traditie in de Middeneuropese landen. Een voorbeeld voor ons is de moderne traditie van de Angelsaksische landen waar de lokale democratie zo sterk in het openbare leven verankerd is. We willen die terugkeer naar de lokale democratie, omdat we denken dat dat de beste manier is om de nalatenschap van een totalitair regime te vernietigen. Het betekent dat je het besluitvormingsproces in handen van kleine gemeenschappen legt. Het totalitaire gevaar ligt nog steeds op de loer voor de posttotalitaire landen. En die totalitaire verleiding is sterker in posttotalitaire landen dan in andere gebieden van Europa.

Men kan zeggen dat de toekomst van de democratie in de Middeneuropese landen afhangt van wat wij bereiken met de nationale economie, met de omvorming ervan. In die zin is de hulp van het Westen van doorslaggevend belang voor onze toekomst. Ik vind dat Europa die situatie werkelijk zou moeten begrijpen. Maar tegelijkertijd heb ik het gevoel dat het beslissende kapitaal in onze landen wordt gevormd door de maatschappelijke steun voor de nieuwe regeringen, door maatschappelijk zelfvertrouwen. In een land als Polen gingen de netto lonen de

eerste vier maanden van dit jaar een derde omlaag, meer dan vijfendertig procent, maar tot voor kort was er geen staking, geen arbeidsonrust, en dat alleen hierom: omdat deze regering voor het eerst sinds de laatste oorlog een nationale regering is, die maatschappelijke steun heeft en de doelstellingen van alle politieke geledingen weerspiegelt. Daaruit bestaat het werkelijke kapitaal voor de verandering.

Ik heb de indruk dat het politieke leven in Polen, Hongarije en Tsjechoslowakije gedurende de overgangsperiode door twee soorten logica lijkt te worden bepaald. De eerste is de logica van de vernietiging van het communistische systeem en de nalatenschap daarvan. De tweede is de logica die de opbouw van een burgermaatschappij en van democratische instituties met zich meebrengt. Die twee soorten logica zijn al die laatste jaren van strijd tegen het regime samengegaan. Maar ze vullen elkaar niet aan. Ze kunnen zelfs als tegenstrijdig worden beschouwd. De vernietiging van het communistische systeem vereist een sterk gemeenschappelijk front van alle antitotalitaire krachten. We konden dat regime niet langer aanvaarden en onze houding werd bepaald door onze verhouding tot dat regime. Maar hoe moet men in een dergelijke situatie een antipluralistische tendens vermijden? Hoe moet men in de strijd voor een pluralistische maatschappij dit gemeenschappelijke, antipluralistische front van de anticomunistische strijd vermijden?

Er kwam een sterk besef van nationaal belang en nationale eenheid tot uiting in de verdediging van mensen die het totalitaire regime bestreden. En uit dit totalitaire regime ontstond een andere isme dat in de Middeneuropese landen op weg naar vrijheid en democratie als gevaarlijk beschouwd kan worden. Nationalisme groeit uit tot een zaak van het grootste belang gedurende de overgangsperiode naar democratie. Er bestaat een reëel gevaar dat er in postcommunistische samenlevingen een nationalisme loskomt dat, zoals gezegd, antipluralistisch van aard is en de vorming van een open samenleving in de weg staat. Men denke aan de situatie in Bulgarije met de Turken, in Tsjechoslowakije met de zigeuners, in Roemenië met de Hongaren. En men kan denken dat Midden-Europa, dat Europa naast hoop ook veel trammelant brengt en een paar nieuwe problemen van een soort dat Europa de afgelopen decennia vergeten

lijkt te zijn. Ik geloof dat de enige manier om Midden-Europa van dit gevaar te vrijwaren en tevens de Europese Gemeenschap van de terugkeer naar nationalistische strijd, de Europese oplossing is. Ik denk dat de aanwezigheid van onze landen in de Europese instellingen een van de manieren is om de ontplooiing van onze landen te vrijwaren van dit uitermate zwaarwegende gevaar.

Toen we in de jaren zestig en zeventig al onze illusies over een herziening van het oude regime verloren, toen we de illusie van het communisme met een menselijk gezicht verloren, moesten we bedenken hoe we onze maatschappij moesten veranderen en omvormen. We probeerden lering te trekken uit de ervaringen van Spanje na de dictatuur van Franco, van Portugal en van Griekenland. Maar nu is ook deze Middeneuropese ervaring een les voor iedereen. Ik begon met te zeggen dat wij Polen, Tsjechen, Slowaken en Hongaren graag als Middeneuropeanen omschreven willen worden. Laat ik eindigen met te zeggen dat we er ook trots op zijn dat we Oosteuropaanen zijn. Onze ervaring is immers een ervaring voor iedereen, en volgens mij had Thucydides geen gelijk toen hij zei dat een deel van de wereld in verband moet worden gebracht met een eigenaardig machtsmodel. Vrijheid is universeel. De boodschap van de Middeneuropese vrijheid kan nu een boodschap voor alle Oosteuropese landen worden. Ik denk dat die boodschap in het belang van Europa is, en bepalend voor de toekomst van de wereld.

A. Kibédi Varga

Inleiding

Alle inwoners van Europa weten ondertussen, of ze nu in het Oosten, het Westen of het Midden wonen, wat de historici bedoelen wanneer zij van gedenkwaardige tijden spreken. Dat zijn tijden waarin de crisis van de overgeërfde waarden niet alleen duidelijk wordt maar ook onherroepelijk is: er is geen weg terug. Er is een vacuüm ontstaan, een niemandsland bereikt, geen ommekeer meer mogelijk; zonder dat te weten, of misschien zelfs zonder dat te willen, komen we vervolgens tot de ontdekking dat we in een lege ruimte leven, en in een richtingloze, van zin ontblote tijd.

Zouden we nog verder moeten gaan en ons afvragen of wat Hegel aan het begin van de negentiende eeuw leek te voorzien, wat Jean-François Lyotard stelde toen hij, een jaar of tien geleden, over ons postmoderne lot sprak, en wat Francis Fukuyama onlangs opnieuw formuleerde, nu echt is gebeurd: beleven we het einde van de geschiedenis? Misschien wel, wij weten het nog niet, omdat we ons niet kunnen bevrijden van onze modernistische reflexen: het einde is zo'n unieke ervaring dat het helemaal geen ervaring is, en we zijn niet gewend daarmee om te gaan.

Of, eenvoudiger en minder metafysisch gesproken, misschien dient men gedenkwaardige tijden te omschrijven als tijden waarin de mens denkt dat hij aan het einde is gekomen, omdat hij niet over de middelen beschikt om met een volledig nieuwe situatie om te gaan. Tot op heden zijn gedenkwaardige tijden – 1789, 1918 – altijd overgangsporten gebleken. Met dit begrip, overgang, stuiten we onverwacht op een van de zeer weinige manieren waarmee men ze kan omschrijven. En overgang betekent in de geschiedenis dat we wel het punt van vertrek kennen maar het punt van aankomst pas achteraf.

In zo'n gevaarlijke en spannende periode kunnen we niets anders doen dan een inventaris van symptomen en problemen opmaken, in de hoop dat ons besef daarvan ons zal helpen de juiste beslissingen te nemen. De crisis der waarden heeft zich op uiteenlopende en zeer dramatische manieren gemanifesteerd in de verschillende landen van Midden- en Oost-Europa, en de gevolgen van die plotselinge verandering zijn niet te overzien. Meer dan veertig jaar na de Tweede Wereldoorlog hebben we nog steeds psychiaters en maatschappelijk werkers nodig voor sommigen van hen die aan de Holocaust zijn ontkomen; hoeveel psychiaters zouden er nodig zijn voor diegenen die al die jaren in een sfeer van angst en leugens hebben moeten leven? En de burgers van die landen moeten niet alleen leren hoe ze om moeten gaan met het verleden, met hun persoonlijke en collectieve nachtmerries, hun gevoelens van schuld en opstandigheid, maar ook hoe ze met het heden moeten omgaan, als de staat hun niet alle oplossingen zal willen of kunnen aanreiken, niet voor alles en iedereen zal willen of kunnen zorgen.

De dramatische veranderingen in het Oosten raken echter niet alleen het Oosten, ze zullen ook in het Westen zeer onverwachte gevolgen hebben. Hadden ze het dan volkomen bij het verkeerde eind, al die linkse schrijvers en intellectuelen in het Westen, vooral in Frankrijk en Italië, die hun beteuterde collegae in het Oosten decennia lang de objectieve Opmars der Geschiedenis en de verdiensten van het socialistische systeem zijn blijven uitleggen? En zou het uitsterven van dit specifieke type westerse intellectuelen moeten betekenen dat rechts gelijk had en heeft? Het Westen begint zich steeds ongemakkelijker te voelen. Als alle taboes verdwijnen, zal niet alleen de democratie verrijzen maar letterlijk alles wat door taboes is getroffen: er kunnen fascistoïde tendensen bovenkomen die vergelijkbare tendensen in westerse landen zullen doen herleven. Bovendien worden door sommige conflicten de situaties van 1918 en 1940-45 weer actueel, met dat opvallende verschil dat het nu niet anders kan of het Westen is zich bewust van de onhandigheid en de fouten van toen en voelt zich daarover onvermijdelijk schuldig.

Nu het Oosten een soort nihilistische revolutie doormaakt en het Westen zich, als gevolg daarvan, in toenemende mate onge-

makkelijk voelt, is het duidelijk dat we *opnieuw* over Europa moeten denken. Lange tijd koesterden wij hier in het Westen de illusie dat we wisten wat Europa was, we wilden recht op 1992 afstevenen zonder aandacht te schenken aan het feit dat ons beeld van Europa een zeer verarmd, zelfs verminkt beeld was. Een overgangsperiode houdt in dat we die opvattingen die niet radicaal overboord worden gezet, moeten oppoetsen, bijstellen en opnieuw omschrijven. Vooral de opvatting over Europa. De eerste pogingen om dat te doen kwamen uit Midden-Europa, van schrijvers als Kundera, Konrád, Rupnik en Végel, die opnieuw wezen op het specifieke karakter van iets wat geen Oost en geen West is, die ons herinnerden aan een waarheid als een koe: als men het over Oost en West heeft, veronderstelt dat het bestaan van een Midden. Er moet, zowel in geometrisch als in geografisch opzicht, iets bestaan van waaruit we landen, mensen, mentaliteiten als westers of oosters kunnen beschouwen. Als we opnieuw over Europa willen denken, moeten we naar diegenen luisteren die uit het Midden afkomstig zijn, en wier (ironischerwijs) bevoorrechte uitkijkpost hun voorziet van kennis over het Oosten én het Westen.

Wij hopen dat een beeld zal oprijzen van de hoofdbestanddelen van deze Middeneuropese identiteit en van de wijze waarop die kan bijdragen aan ons totaal-Europese karakter. Het behoort evenwel niet tot mijn taak om te vragen of er een specifiek Middeneuropees karakter bestaat, en of dat kan worden herontdekt en op een positieve manier nieuw leven ingeblazen kan krijgen, nu de essentiële rol verloren is die de verspreide maar in cultureel opzicht belangrijke joodse en Duitse minderheden in het verleden gespeeld hebben in dit gebied. Mijn taak is eenvoudiger, zelfs bijzonder eenvoudig: ik moet iemand bij u introduceren die geen introductie behoeft. György Konrád is een van de meest gelezen romanschrijvers in dit land. Ik zou slechts twee opmerkingen willen maken, een zeer persoonlijke en een zeer algemene.

Een van de eerste keren dat ik naar Hongarije terugkeerde, aan het eind van de jaren zestig, wilde een gemeenschappelijke vriend, wiens naam ik niet zal noemen omdat sommigen onder u hem waarschijnlijk kennen, dat ik kennis maakte met 'de intelligentste man van Boedapest'. Het ging om een socioloog, met

stadsplanning als specialisme; het was György Konrád. In die tijd had hij net zijn eerste roman gepubliceerd, *De maatschappelijke werker*. Konrád was een laatbloeier in de literatuur en hij heeft zijn herkomst nooit verloochend: zijn tweede roman gaat over een stedenbouwer en zelfs in zijn recentste essays postuleert hij interessante analogieën tussen de topografie van een stad en de structuur van een roman. In tegenstelling tot de meeste van zijn confraters vat hij dat genre bij voorkeur niet op als in wezen plotgericht en lineair, maar als een enigszins rommelige ruimtelijke configuratie.

Het belangrijkste van die trouw aan zijn verleden is evenwel Konráds maatschappelijke betrokkenheid. Zijn opvatting van literatuur staat haaks op die welke dat woord met een hoofdletter placht te schrijven, haar als autonoom en absoluut beschouwde: het magische en enigmatische woord dat van de werkelijkheid is losgezongen, zoals dat bij Mallarmé het geval is. Het is vermeldenswaard dat Kafka in Konráds ogen niet langer een representant is van de metafysische zinloosheid van de moderne wereld – zoals de westerse literatuurkritiek vaak stelt – maar een typisch produkt van de ondoorgrondelijke Midden-europese maatschappij.

In de twintigste-eeuwse literatuur zijn we van verschillende vormen van maatschappelijke betrokkenheid getuige geweest; zelfs met voorbijgaan van het karikaturale exces daarvan, het zogenaamde sociaal-realisme, kunnen we minstens twee belangrijke trends onderscheiden. Sartre ontwikkelde, met tijdgenoten als Malraux en Koestler, een concept en een praxis voor een *littérature engagée*, die zich deelneming aan de gigantische ideologische strijd van dat tijdperk ten doel stelde. In Midden- en Oost-Europa ontstond, iets eerder, een maatschappelijk bewuste literatuur, populistische literatuur die maatschappelijke misstanden en het ellendige lot van arbeiders en boeren onder de aandacht trachtte te brengen.

De betrokkenheid van Konrád en zijn medeschrijvers in Tsjecho-Slowakije en Polen is heel anders geaard. Deze houdt zich niet in de eerste plaats bezig met ideologische of maatschappelijke problemen, maar met vraagstukken van algemeen menselijk belang. Hoewel fundamenteel gedesillusioneerd, is de betrokkenheid van de Middeneuropese schrijvers gericht op een

poging iets te reconstrueren wat heel wat jaren zowel in het Oosten als in het Westen in een kwade reuk heeft gestaan: persoonlijke ethiek, morele waarden, een nieuw soort humanisme.

Dit mag dan misschien op het eerste gezicht wat ouderwets lijken, maar we zouden er verkeerd aan doen de Middeneuropese literatuur om die reden ter zijde te schuiven. Ditmaal zijn het geen politici of filosofen die over humanisme spreken, maar schrijvers. Of juister gezegd: ze *spreken* er niet over, ze *vertellen* erover. Het postmodernisme van het laatste decennium heeft ons geleerd dat de algemeen als noodzakelijk gevoelde terugkeer naar de ethiek – waarvan bepaalde vormen grondig zwart zijn gemaakt door totalitaire regimes – het beste via de vertelling tot stand kan worden gebracht. Onze ethiek kan niet anders dan een verhalende ethiek zijn: iedereen moet zijn eigen, onvervreemdbare verhalen weer leren en tegelijkertijd de hem opgedrongen en onware verhalen bijstellen. Als de mens zich weer in zijn eigen verhaal bevindt, zal hij weer weten wat zijn morele verantwoordelijkheden zijn. En wat van toepassing is op personen, is ook van toepassing op volkeren, in het Oosten zo goed als in het Westen: we kunnen onszelf alleen van persoonlijke en collectieve angsten, zoals nationalisme, genezen als we de bedrieglijke verhalen over superioriteit, haat en het zoeken naar zondebokken afbreken, als we onze eigen waarden trachten te vinden door onszelf en elkaar onze onopgesmukte, onze ware verhalen te vertellen.

Verhalende ethiek en verhalende filosofie, verhalen vertellen en verhalen beschouwen – dat is de buitengewoon belangrijke bijdrage die de Middeneuropese schrijvers te bieden hebben bij het opnieuw denken over de totaliteit van onze Europese gemeenschap, bij het vinden van nieuwe vormen voor de totaliteit van onze Europese cultuur.

György Konrád

Op weg van communisme naar democratie

91

Wanneer en waar is deze reis begonnen? In 1956 in Boedapest? In het voorjaar van 1968 in Praag? In de nazomer van 1980 in Gdansk? Op een van die aanvankelijk zeldzame, later steeds frequentere momenten dat de bewoners van het Rijk van het Oosten tegen de door het centrum gestuurde redenaar zeiden dat hij niet zo moest liegen? Toen hier en daar vriendenkringen in het geheim hun geschriften gingen verspreiden, zonder deze eerst voor te leggen aan de censor? Toen boeren en plattelandsarbeiders op het pietepeuterige lapje grond – minder dan één hectare – dat hun na de collectivisatie nog restte, met grote vindingrijkheid groenten begonnen te verbouwen voor de vrije markt? Toen de westerse radiouitzendingen niet meer werden gestoord? Toen de doorsneetoerist uit Oost-Europa na zijn terugkeer achter het ijzeren gordijn opeens begreep hoezeer het eenpartijstelsel en de achterstand met elkaar samenhangen? Toen de burgers evenzeer naar vrijheid van meningsuiting en van onderneming begonnen te verlangen als naar kleurentelevisies en videorecorders? Toen de regeringen het verstandiger gingen vinden om de dissidenten niet meer te arresteren maar alleen te isoleren? Toen jonge drukkers het risico aandurfdën om in het geheim en illegaal de teksten van de dissidenten te drukken? Toen Oosteuropese intellectuelen tijdens ontmoetingen met Westeuropese journalisten eerlijk antwoord gingen geven op vragen en deze interviews via de ether honderdduizenden radioluisteraars bereikten? Toen de westerse media opnames van heimelijk achter het ijzeren gordijn gehouden redevoeringen systematisch begonnen uit te zenden naar de landen waar dat was geschied? Toen ideologische prioriteiten werden verdrongen door overwegingen geboren uit geldnood en winstverlangen? Toen leden van de Academie van Wetenschappen

op grond van hun vakkennis nee begonnen te zeggen tegen de partijcentrale? Toen politicologen en journalisten met de vlijt van mieren het woord pluralisme opnamen in het lexicon der toegestane woorden? Toen de vroeger uit de winkels verbannen klassieken van de nationale literatuur daar weer mochten verschijnen? Toen de Hongaren uit landen met een minder streng regime hun familieleden in landen met strengere regimes begonnen op te zoeken, waar die verwanten niet alleen werden onderdrukt als burgers maar ook als minderheid, dus dubbel, bijvoorbeeld in het thans tot Roemenië behorende Zevenburgen, in het thans tot de Sovjetunie behorende Karpatengebied van de Oekraïne en in het thans tot Tsjechoslowakije behorende zuidelijke gedeelte van Slowakije? Toen rockgroepen voor het eerst uitbrulden dat slavernij weerzinwekkend is? Toen kleine religieuze groeperingen een netwerk begonnen te vormen? Toen honderden, ja duizenden een gemeenschappelijke protestverklaring ondertekenden? Toen burgers die door de sterke arm waren mishandeld dit durfden aan te geven bij het openbaar ministerie? Toen op de verjaardagen van de 15de maart 1848, dat wil zeggen op het feest van de persvrijheid, studenten steevast een optocht hielden, eerst met een paar honderd en later met een paar duizend man – met steeds meer deelnemers, hoewel ze op grond van de ervaringen van het voorafgaande jaar konden verwachten dat de politie met de gummiknuppel zou optreden? Toen de demonstranten ontdekten dat slagen met de gummiknuppel niet onverdraaglijk zijn en zij in steeds groeiende aantallen het woord ‘democratie’ begonnen te scanderen? Toen de verwanten en de vroegere vrienden van de slachtoffers van de na de Opstand gevoerde politieke terreurprocessen gezamenlijk hun stem verhieven en eisten dat deze slachtoffers – wier beenderen op een afgescheiden, door onkruid overwoekerd en soms door de geheime politie bewaakt hoekje van een begraafplaats in naamloze, ingezakte graven rustten – een fatsoenlijke begrafenis zouden krijgen? Toen de bevolking, die onverwachts verplicht werd tot de betaling van inkomstenbelasting en daardoor de status van belastingplichtig burger verwerf, bemerkte dat de staat het land aan het uitverkoop was en schulden maakte waarvan het gezamenlijke bedrag praktisch overeenkwam met het nationaal inkomen? Toen

het paternalisme geen bescheiden vermogensvermeerdering meer betekende, maar integendeel een gestadige en steeds snellere verarming? Toen iedereen, alsof er een epidemie was uitgebroken, de hand voor zijn mond weghaalde, de hand die hij tot dat moment uit angst ervoor had gehouden? Immers, een normaal socialistisch mens ziet noch hoort iets en doet geen mond open. Toen de redacties in opstand kwamen en lieten drukken wat ze hoorden, zagen en dachten? Toen de mensen razendsnel werden besmet met het virus van de normaliteit, dat veroorzaakt dat iedereen datgene wil zijn wat hij is, dat iedereen weigert nog langer te veinzen of zich anders voor te doen dan hij is, dat niemand nog instemming met – of op zijn minst onverschilligheid voor – datgene wenst voor te wenden wat hij verkeerd acht? Toen de gezagsdragers van de dictatuur het hoofd in de schoot legden omdat het gewoon niet meer ging, omdat het verzet toenam en ook zichzelf zich meer aangetrokken voelden tot de burgerlijke democratie dan tot het orthodoxe communisme? Per slot van rekening waren zij ook wel eens in het Westen geweest en ze vonden iedere morgen een uittreksel van de westerse pers op hun bureau. Wanneer is deze reis begonnen? Aan het eind van de jaren tachtig, een à twee jaar geleden, toen steeds meer vreedzame burgers zich ergerden aan hun eigen onvruchtbare loyaliteit? Toen een gestaag groeiende minderheid plotseling voelde dat zij van levensstrategie moest veranderen? Toen het blijde en opwindende gevoel zich van de mensen meester maakte dat de tijd rijp was, dat nu de geroofde vrijheid en soevereiniteit konden worden herwonnen?

Wie speelden de hoofdrol in dit proces? De samenstelling van de groepen die het op gang hebben gebracht verschilt van land tot land, maar overal liepen de intellectuelen voorop. De deels langzame deels snelle revoluties brachten verschillende groepen dissidente intellectuelen aan de macht. In Polen schaarden miljoenen leden van de arbeidersklasse zich achter dertig dissidente intellectuelen. In Oost-Duitsland, Tsjechoslowakije en Roemenië braken opstanden en revoluties uit die bijna met één enkele dag in verband kunnen worden gebracht. In Oost-Berlijn was het doorbreken van de muur, in Praag enkele demonstraties voldoende om het regime op de knieën te dwingen. In Boekarest kwam het op die dag al gauw tot bloedvergieten, van meet af aan

was daar de kruitdamp uit Timisoara te ruiken. In Hongarije voltrok de gedaanteverwisseling zich anders, meer in stadia en op verschillende niveaus. Wij zouden heel wat data kunnen vermelden. Zij veroorzaakten bloedvergieten noch kogelregens noch slagen met de gummiknuppel. Onder druk van de bevolking liquideerde de eenpartijstaat zichzelf. De conservatieve partijbureaucratie werd ter zijde geschoven door de hervormingsgezinde communisten. Laatstgenoemden, die zich omvormden tot sociaal-democraten (niet louter op verbale wijze maar ook feitelijk, zij onderwierpen zich immers – zij het met tegenzin, onwillig en aarzelend – aan de democratische spelregels en deden afstand van hun privileges), kregen tien procent van de stemmen der kiesgerechtigden, niet meer. Minder stemmen dan ze een jaar geleden nog aan partijleden hadden. Van de voormalige partijleden en hun gezinsleden stemde bij de eerste vrije verkiezingen slechts een kwart op hen. Het regime werd van binnen uitgehold. De functionarissen zagen in dat de zaken scheefliepen en dat het zo niet langer kon. Zij verloren hun geloof in de hervormbaarheid van het leninistische eenpartijstelsel en deden afstand van de illusie dat er tussen het eenpartij- en het meerpartijstelsel een of andere derde weg kon worden ontdekt.

Noch de sceptici noch de pessimisten kunnen ontkennen dat Hongarije op weg is een democratie te worden. Je kunt in dat land een partij oprichten, een blad of een uitgeverij beginnen, demonstreren, je met velen tegelijk op openbare plaatsen verzamelen, en praten, praten en nog eens praten, als er althans iemand is die je aan wil horen. Nieuwe gezichten, namen en begrippen verschijnen en verdwijnen weer. Je bent zo in de mode, maar ook weer zo eruit. Als ergens een onontdekt werk of idee is dat de openbaarheid verdient, zal het waarschijnlijk ook ontdekt worden. De pers is een hollebolle Gijs en de kijkers verwachten van de televisie niet alleen rechtvaardigheid maar ook wijsheid. Of ze die ook krijgen? Ze zijn enigszins teleurgesteld. Ze krijgen wat er is. Blijkbaar is er niet al te veel wijsheid in voorraad. Het land toont zichzelf. In de bureauladen liggen geen meesterwerken op uitgave te wachten. Het blijkt niet alleen dat het land de democratie ontbeerde, maar ook dat er weinig democraten waren.

Het is niet gemakkelijk in een land een hechte democratie te vestigen als het juist met een economische crisis kampt en bang is voor het toelatingsexamen van de wereldmarkt te zakken, als het vreest dat al zijn werk, al zijn vermogen, ja, zijn gehele wezen zal devalueren en dat de overgang naar de wereldmarkt een nieuw soort bestaansonzekerheid en afhankelijkheid zal creëren. Als die overgang niet slaagt, omdat we er niet bekwaam, wakker of vlug genoeg voor zijn, zullen de schulden en de achterstand nog verder toenemen. Maar zelfs al slaagt hij wel, dan nog zullen we het zwaar krijgen. In ieder geval zullen we het leven dat we tot nu toe hebben geleid niet kunnen voortzetten. Het tempo zal hoger worden, de eisen zwaarder en de onderlinge wedijver groter. De partijen hebben stuk voor stuk het verleden, dat nog steeds voortduurt, verloochend, maar wat zij van de toekomst die hun voorstaat laten zien, zijn alleen maar woorden, meestal abstracte woorden. De minder goed ingelichte kiezers konden de diverse sprekers maar moeilijk van elkaar onderscheiden, ze vonden ze allemaal sympathiek. Geen van hen beloofde iets tastbaars en over elkaar lieten zij zich alleen laatdunkend uit. Bij de eerste parlementaire verkiezingsronde maakten twee op de vijf burgers geen gebruik van hun stemrecht, bij de tweede maar liefst drie op de vijf. De nieuwe regering kan slechts op de meerderheid steunen van de minderheid die wèl heeft gestemd. Die meerderheid heeft het vroegere stelsel afgewezen, maar weet nog niet hoe de oppositiepartijen zich zullen gedragen. Vele mensen denken dat zij tot nu toe niets in de melk te brokkelen hadden en dat dat wel zo zal blijven. Slechts weinigen komen op een hogere of een lagere sport van de maatschappelijke ladder terecht, de meesten blijven zitten waar zij zitten en worden voorlopig steeds armer. Wie er zeker van is dat hij zich op de alleronderste sport bevindt en daar ook zal blijven, beschouwt het politieke spektakel ietwat nerveus en spottend. Er zijn er die de volgende wijsheid ten beste geven: 'Die lui die in de politiek zitten, zullen daar best profijt van trekken, maar of ik er wat aan heb, is een tweede.' De verbitterden onder de bevolking stemmen door niet te stemmen. De eenpartijstaat heeft de eenpartijstaat-mens voortgebracht. Het instituut creëerde de held die het nodig had. De ingeprente doctrines werden vlees en bloed. Wie geleerd heeft naar boven te likken en

naar beneden te trappen, zal deze vaardigheid ook wel in de toekomst gebruiken. Het communisme erfde van de vooroorlogse maatschappij de autoritaire mens en versterkte in hem de neiging tot antidemocratie. Na het rechtse antidemocratie kregen we het linkse antidemocratie. Er was bijna geen gezin dat door deze overgang tot het communisme niet werd getraumatiseerd, dat daar niet van te lijden had. De emoties maken dat de politieke slinger nu naar rechts, althans naar rechts van het midden uitzwaait. Of deze nieuwe politieke richting vrij zal zijn van antidemocratische neigingen? Er zijn mensen die vrezen dat de nieuwe machthebbers ook zullen censureren en eveneens de media voor een groot deel zullen beheersen en dat zij, door de bevolking nieuwe vijandbeelden in te prenten en haar op te hitsen tegen bepaalde groepen, de vrijheid van denken zullen beperken. Er zijn mensen die vrezen dat de nationaal-christelijke, zich politiek rechts van het midden bevindende regering volstrekt geen neutrale maar juist een door ideologie beheerste staat wil inrichten.

Om de liberale en de sociale democratie bij ons wortel te laten schieten, hebben wij democraten nodig wier denkbeelden stroken met hun daden en met hun omgeving. Zulke mensen zijn er maar weinig. We kunnen echter wel zeggen dat er heel wat lieden rondlopen die hun nationale identiteit zien als het uitgangspunt en de hoogste waarde van hun denken. De versterking van het nationaal bewustzijn en de veelvormige nationale wedergeboorten vormen en vormden een der grootste gevaren voor de eenheid van het Sovjetrussische, respectievelijk tsaristische rijk. Het meest voor de hand liggende alternatief voor communisme is niet liberalisme maar nationalisme, dat in plaats van het valse internationalisme van het communisme de idee van de natie bovenaan plaatst op de ranglijst der waarden. In alle Oosteuropese landen hebben vormen van nationaal fundamentalisme de kop opgestoken. Het gaat om wereldbeschouwingen waarbij goed en kwaad uitsluitend worden afgemeten naar het veronderstelde belang van de natie. Wat dat belang is, kan niemand anders beter uitmaken dan zij, de verkondigers van de nationale retoriek. De ideologische nationalist weet intuïtief wie en wat hij als nationaal dient te beschouwen en wie en wat als onnationaal dan wel kosmopolitisch of – God be-

tere 't! – landverraderlijk. Wie er een andere spreekstijl en woordkeus op na houdt dan hij, is verdacht onnationaal en dus ook moreel laakbaar.

De hervormingsgezinde communisten en de dissidenten hebben een belangrijk aandeel gehad in de ondermijning van het communistische stelsel, maar toch is de kans gering dat zij na de vrije verkiezingen een belangrijk deel van de politieke elite zullen gaan vormen. Waarschijnlijk zullen na de verdwijning van het communistische machtsmonopolie geen liberale of sociaaldemocratische stromingen de overhand krijgen en helemaal geen communistische, maar vooral populistisch-nationaal-christelijke. Mogelijkerwijs zullen als gevolg van de politieke slingerbeweging en de parlementaire wisseling van de wacht de conservatieven weer worden opgevolgd door de liberalen, maar het zal nog een hele tijd duren voor het zover is. De gediplomeerde middenklasse van eenvoudige afkomst had in de communistische tijd als partijintellectuelen de eerste machtskring bezet, en als partijlozen, op grond van haar vakkennis en loyaliteit, de tweede. Deze laatste groep was min of meer autoritair gezind, maar in plaats van de dubieuze iconografie met de rode sterren verlangde zij nationale symbolen. Zij wenste zich op een duizendjarige geschiedenis te beroepen, niet op de afgelopen veertig jaar, die weinig heilzame episode uit de Hongaarse historie. Thans raakt de eerste cirkel praktisch leeg en krijgen de succesvolste leden van de tweede cirkel de kans de vrijgekomen posten in de eerste cirkel te bezetten. Bij hen voegen zich de afstammelingen van de vooroorlogse elite, die in de klassieke jaren van het communisme juist vanwege hun afstamming werden gediscrimineerd. De familiechronieken worden mengelingen van verhalen over ondergaan leed en zeldzame buitenkansen. De nakomelingen erven familiemythologieën, bolstaand van krenkingen en geleden onrecht. De uit het volk voortgekomen intelligentsia verheft zich dankzij de nationale idee tot in het adellijke verleden. Leidende posities hebben de eigenaardigheid dat zij zo kunnen versmelten met min of meer begaafde mensen, dat de ontmoeting van rol en persoon bijna de waardigheid van het noodzakelijke verwerft. In de verkiezingstriomfen van de nationaal-christelijke stromingen kunnen wij de ontmoeting zien van twee groepen intellectuelen: zij die afstammen van

de vooroorlogse elite en zij die voortgekomen zijn uit het volk. Dit betekent dat hier een werkelijke politieke elite haar entree maakt. Wie zich het dichtst bij de deur bevond, mag als eerste de kamer in.

Verstaatlichung of *Verbürgerlichung*, nationalisering of *embourgeoisement*? Zo zou ik het voornaamste dilemma van de Midden- en Oosteuropese samenlevingen willen formuleren. Het nationalisme is eerder voordelig voor de staatsambtenaren, omdat het uitbreiding van het aantal staatsbetrekkingen rechtvaardigt. Verburgerlijking vergt veeleer belastingverlaging, dus afslanking van de bureaucratie. De verheerlijking van de staat – of zij nu met de socialistische of met de nationalistische fraseologie geschiedt, of met beide – conserveert de bureaucratie en belemmert het vrije ondernemerschap. In de derde wereld zijn de afgelopen decennia tal van etatistische regimes ontstaan die de achterstand van hun landen ten gevolge van economisch nationalisme langdurig conserveerden. In Oost-Europa was de doorbreking van het machtsmonopolie van de communistische nomenklatoera juist daarom noodzakelijk, omdat het de vakintellectuelen die de nomenklatoera vervangen in staat stelt ruim baan te maken voor het vrije ondernemerschap. Als er geen succesvolle ondernemers zijn en geen bezittende middenklasse, als het merendeel van de intellectuelen de staat als broodheer heeft en er geen krachtige privé-sector is, heeft de democratie geen hechte basis. Als de communistische bureaucratie uitsluitend wordt vervangen door de nationalistische bureaucratie, en de ene fraseologie door de andere, als er een nieuw vijandbeeld komt in plaats van het oude, als de fundamentalistische dualiteit van het zelfbewustzijn – wij zijn goed en zij zijn slecht – weer de kop opsteekt, als de nieuwe bureaucratie niet door middel van positieve discriminatie bevordert dat er een van haar onafhankelijke privé-sector ontstaat die ruimte biedt aan de ondernemende burger, dan verandert onze situatie slechts in zoverre dat voortaan anderen de staatsschuld zullen vermeerderen.

De Hongaarse postcommunistische maatschappij is nog steeds een staatsmaatschappij. Negentig procent van de economie is nog altijd in handen van de staat en negentig procent van de werknemers is nog staatsambtenaar. Het privé-ondernemer-

schap heeft de staatsmonopolies niet kunnen doorbreken en is nog lang geen dominante sector. De ondernemingen verwachten van boven, van de regering – die nu geen communistische regering meer is – instructies, regels en subsidie. Omdat zij thans minder subsidie krijgen, kunnen die ondernemingen hun schulden aan de bedrijven waar ze mee samenwerken niet aflossen en daardoor heeft elk bedrijf schulden bij elk bedrijf. Veel bedrijven balanceren op de rand van een bankroet, maar worden nog met rust gelaten door hun crediteuren, omdat men elkaar niet kopje onder wil duwen. Immers, doen ze dat wel, dan gaan ze waarschijnlijk zelf ook ten onder. Ze proberen liever elkaars hoofd boven water te houden.

De Hongaarse economie kan nog niet als een functionerende markteconomie worden beschouwd en het zal nog heel wat jaren duren voordat zij dat wel is. Het lijkt geen twijfel: zolang zij dat niet is, valt niet te verwachten dat de Europese Gemeenschap voor Hongarije de deur zal openen. In voorzichtige ramingen wordt ervan uitgegaan dat dit niet voor de tweede helft van dit decennium zal gebeuren en waarschijnlijk zelfs tegen het einde daarvan.

De bevolking merkt dat de Sovjetunie zich langzamerhand terugtrekt, maar dat het Westen nog niet haar plaats inneemt. Een van de grootste moeilijkheden waarmee de Hongaarse economie thans te kampen heeft, is dat de exporten naar de Sovjetunie gewoon doorgaan, maar dat die niet betaalt en de leverantie van grondstoffen, waaronder olie en gas, zelfs terugschroeft. Gelijksortige, hoewel minder ernstige problemen zijn er met andere voormalige Oostbloklanden. Ondernemingen en industrietakken die zich op de handel met die landen hebben toegelegd, omdat zij zo gauw geen exportmogelijkheden in het Westen vonden, zijn nu in staat van insolventie.

Een paternalistische maatschappij raakte haar *patres familiae* kwijt – de binnenlandse en de buitenlandse – maar nu zij weg zijn, is zij nog niet volwassen, is zij nog niet haar eigen baas. Er is thans een interregnum. Het Westen laat voorzichtig weten het plan voor een Middeneuropese integratie te steunen, maar de sceptici stellen de vraag wat voor nut het heeft onze crises bijeen te voegen. De betrekkingen met het Westen breiden zich niet in dezelfde mate uit als de betrekkingen met de Sovjetunie

inkrimpen, hetgeen in een postpaternalistisch tijdperk een onzeker gevoel geeft. Dit postpaternalistische karakter manifesteert zich ook in kringen van politici en gezagsdragers: de maatschappij heeft de oude *patres* van zich afgeschud en de nieuwe leiders accepteert zij niet alleen nog niet, maar zij betwijfelt zelfs of die überhaupt wel in staat zijn het land te besturen.

Nog maar heel kort geleden maakte de partijideologie het onmogelijk dat deskundigen met ambten werden bekleed. Het is de vraag of de nationaal-christelijke coalitie wel in staat zal zijn ideologische overwegingen geheel buiten het benoemingsbeleid te houden. Niemand van de nieuwe machthebbers kan zich onttrekken aan de verdenking dat hij weinig kaas heeft gegeten van regeren, omdat geen van hen over ook maar enige bestuurlijke ervaring beschikt. Zelfs de gedachte dat het land er waarschijnlijk niet op achteruit zal gaan, omdat de vorige regering er helemaal een potje van maakte, kan deze twijfel niet verminderen. Veel deskundigen denken dat ze onder de gegeven omstandigheden beter naar het Westen kunnen gaan, waar men hun kennis op waarde weet te schatten, om zo een individuele oplossing te vinden voor hun problemen. Gastdocenten en gastarbeiders vertrekken in de hoop een halve woning bij elkaar te verdienen, wat in de toch al zorgelijk gestemde pers klaaglijke stukjes oplevert over de braindrain.

Uit de sociale categorie die vroeger met de woorden 'intellectuelen' of 'intelligentsia' werd aangeduid – deze woorden hebben in de oostelijke helft van Europa overigens een ruimere betekenis dan in het Westen (men zou ze in het Engels kunnen vertalen met de term *educated middle class*) – komt thans de nieuwe klasse der politici voort en ook een belangrijk gedeelte der nieuwe ondernemers. In het nieuwe, verjongde en op democratische wijze gekozen parlement zitten veel historici, sociologen en literatuurwetenschappers; de cultuursector is er dus beter in vertegenwoordigd dan in het vorige. De mensen die hun entree hebben gemaakt in de politieke arena zijn ontwikkelder, wel-sprekender en interessanter dan de vroegere parlementariërs. De ouderen kunnen altijd aangevallen worden vanwege hun politieke verleden en hun slaafse gehoorzaamheid aan de Partij, dus treden nu de jongeren naar voren, die veel minder kans heb-

ben gehad zich te compromitteren. Het is inderdaad waar dat de ouderen meer zijn opgevoed in een sfeer van onderdanige kleinmoedigheid en berusting.

Er is een grote behoefte aan intellectuele zwaargewichten, zowel in de politiek als bij de media. Daarom houden verstandige mensen meer ijzers tegelijk in het vuur: ze doen zaken, maar blijven ook lid van de Academie van Wetenschappen. Voor allerlei zakelijke doeleinden zijn klinkende namen nodig. Wie het intellectuele beroep dat hij uitoefende uitsluitend zag als middel om hogerop te komen, geeft er nu de brui aan.

De mensen zijn mobieler dan vroeger. De een gaat hierheen, de ander daarheen. Naar het buitenland, in een andere partij, in een ander beroep. Er zijn allerlei onverwachte bewegingen bespeurbaar en de mensen hebben minder tijd voor elkaar dan vroeger. De klasse der intellectuelen splitst zich, valt uiteen en versmelt met de nieuwe *middle class*, die groter wordt en meer geleed. Ook in de toekomst zullen degenen die we thans met de term 'intellectuelen' aanduiden er een integrerend, wellicht zelfs centraal bestanddeel van uitmaken, maar daarnaast zullen er ook veel ondernemers en vermogende burgers toe behoren.

De lonen van de universitaire medewerkers en onderzoekers zijn niet hoog. Alleen diegenen blijven op hun post die werkelijk van hun werk houden. Alleen diegenen blijven intellectuelen die dat ook echt willen zijn. Degenen die minder in macht en in geld zijn geïnteresseerd dan in geestelijke zaken. Wie meer tot handelen is geneigd dan tot beschouwen, vindt in het huidige Hongarije genoeg te doen. De doeners hoeven zich niet te beklagen, want resignatie is bij ons 'uit' en experimenteren 'in'.

Het aantal universitaire studenten neemt toe en de collegezalen zijn twee keer zo vol als vroeger. Velen willen een bul halen, maar minder studenten dan vroeger willen later ook een intellectueel beroep uitoefenen. Wie tot nu toe geen romans heeft geschreven, zal dit ook hierna niet doen en als hij de keuze heeft tussen een roman of een BMW, kiest hij waarschijnlijk het laatste. Eén ding is zeker: met roman-schrijven valt geen BMW te verdienen. De schrijvers gaan financieel achteruit en het is te hopen dat de sterk uitgebreide pers de voortschrijding van dit proces kan voorkomen door hen op te nemen.

In de tijd van het communisme wilde iedereen intellectueel zijn. Door de verplichte ideologische scholing was iedereen gedwongen zich als een intellectueel te gedragen en zich in maatschappijfilosofische abstracta te verdiepen, al ergerde men zich vaak en gaf men in enge kring dikwijls lucht aan zijn ongenoegen over die idioterieën die men te horen kreeg. Maar ook al gaven de mensen niet de van hogerhand-gewenste antwoorden, de marxistische standaardvragen en termen kende iedereen. De staatsideologie, of juist het ongenoegen daarover, hield de mensen bij elkaar en dit leverde een gemeenschappelijke verklaring op van ieders levensloop. De communistische maatschappij was inderdaad eendimensionaal.

De ziftende en opleidende universiteit was voor capabele jongelui de poort die toegang gaf tot de hoogste regionen van de staatsmaatschappij en het was aan hen te bepalen in welke hiërarchieën zij zich wilden bewegen. Er waren twee nogal gesloten hiërarchieën: die van de politieke machthebbers en die van de academische gevormde deskundigen. Men zou ook van twee nomenklatoera's kunnen spreken. De grootste prestatie was om tot beide te behoren, aan beide prestige te ontleen. Daarnaast had je de dissidenten, die door de staat onzichtbaar werden gemaakt en door de legalistisch ingestelde deskundigen (professionals) met een mengeling van sympathie en wrevel werden bejegend. Hoewel er gedurende het langdurige koningschap van János Kádár door de hovelingen het nodige geïntrigeerd werd om posities te verwerven, zaten de functionarissen doorgaans stevig in het zadel.

Maar nu beginnen de levenspaden uiteen te lopen. Het is gedaan met de paternalistische knusheid, met de socialistische gezelligheid van weleer, toen koning Kádár omringd werd door een hele hofhouding van prinses der geesteloosheid. Gisteren was de staatscultuur nog een wereld op zich en de *bien pensants*, de normale mensen dus, voelden zich er wonderwel thuis, althans, ze gaven geen blijk van het tegendeel. Ze vonden niet dat de censuur het geestelijke leven belemmerde. Ze bewogen zich met vanzelfsprekendheid in deze cultuur en brachten als reactie op de uiterlijke strengheid kleine enclaves van vriendschappelijke intimiteit tot stand. Deze vriendenkringen vallen nu, om allerlei verschillende redenen, uiteen.

Wie in beslag wordt genomen door partijzaken, kan ironie slecht velen. Het is begrijpelijk dat politici voortdurend het gezelschap van politici zoeken en dat ondernemers zich het liefst bewegen in kringen waar zij zakelijke relaties kunnen aanknopen. De klasse der intellectuelen valt uiteen. De nieuwe generatie politici heeft haar al verlaten en nu volgen de managers van de bewustzijnsindustrie hun voorbeeld, iedereen die de literatuur of de wetenschap voor eigen doeleinden wil gebruiken en niet voor datgene waarvoor zij werkelijk zijn bestemd: ons het luxueuze gevoel te geven dat we iets begrijpen.

Velen zijn van mening dat wij niet moeten blijven wachten tot het hele land uit de nesten is geholpen, maar dat wij moeten proberen ons er individueel door te slaan, en wel nu. Hoe het land er ook voor staat, zij maken het goed. Zij hebben voldoende, nu en ook in de toekomst. Heel wat van mijn jonge kennissen verdienen sedert het afgelopen voorjaar aanzienlijk meer dan daarvoor. Overigens geldt dat ook voor mij, want mijn boeken worden nu stuk voor stuk uitgegeven.

Mijn westerse kennissen slaan de veranderingen bij ons met welwillende vriendelijkheid maar toch ook enigszins koeltjes gade. Wij zijn niet alleen interessanter geworden maar ook saaier. Gisteren waren wij nog het socialistische alternatief voor het kapitalisme, misschien niet aantrekkelijk maar in ieder geval niet afschrikwekkend. En toen opeens kon de fictie dat er een zinvol alternatief is voor de liberale democratie niet meer worden volgehouden. Na al die jaren, nu wij onze vrijheid heroverd hebben, zijn wij uitsluitend nog maar de slechte leerlingen van het kapitalisme en de liberale democratie. Tot nu toe waren wij de westelijke periferie van het Oosten, ontwikkelder dan het centrum. Nu worden wij de oostelijke periferie van West-Europa, primitiever dan het centrum. Vaak hoor je zeggen dat veertig jaar communisme alleen maar heeft opgeleverd dat Hongarije op de statistische ranglijsten niet alleen onder Italië, Spanje en Finland is komen te staan, maar zelfs onder Portugal en Griekenland. Het is niet aangenaam om te bedenken dat onze vak-kennis onvoldoende is en dat ons individuele en collectieve prestige in het buitenland wat aan het tanen is.

Vandaag hebben we krediet gekregen van de Wereldbank en

is Zijne Heiligheid de Dalai Lama gearriveerd. Wij hebben ook een blik mogen werpen in de nieuwe residentie van de minister-president, die elegant maar niet overdadig is ingericht met voorwerpen die uitsluitend in Hongarije zijn vervaardigd. Ik geloof dat wij straks nog een wonderlijke maatschappij krijgen, iets wat noch lijkt op het Zuidamerikaanse, noch op het Koreaanse model. Het zal de naam 'Middeneuropees' blijven dragen. Iets grotesks en onberekenbaars waarvan we onverwachte koerswendingen, mislukkingen en nederlagen kunnen verwachten, maar misschien ook wel het tegendeel. De vroegere verschoppelingen, de dissidenten, tref je thans aan in het parlement en op recepties van ambassades. Wat voor mij als romanschrijver deze samenleving zo interessant maakt, is dat er van alles in gebeurt, dat zij zichzelf opbouwt, reconstrueert en herformuleert. Voor veel mensen is het leven boeiender geworden; zij hebben nieuwe mogelijkheden gekregen.

De Hongaren zijn realisten en neigen eerder tot pessimisme dan tot ongebreideld optimisme. Zij weten dat zij het nog een poosje moeilijk zullen hebben en dat het daarna wat beter zal gaan. De stemming wisselt voortdurend. De ene dag lijkt alles nog zo gek niet en de volgende gaat alles verkeerd, hoewel ten slotte blijkt dat het toch wel meevalt. Verschijnselen die niet eens zo noodlottig zijn, worden met hevige en wisselende emoties ontvangen. Doemdenken en galgenhumor zijn wonderwel met elkaar verenigbaar. Daarbij bestaat er een naïef vertrouwen dat alles wel op zijn pootjes terecht zal komen, 'We hebben immers wel erger tijden meegemaakt'. Al deze verschijnselen doen zich gelijktijdig voor.

Het land blijft tijdens het interregnum gewoon functioneren, de instituties zullen ook in de toekomst niet ten onder gaan aan het amateurisme en ook zonder centrale directieven komt men er wel uit. Na de verkiezingen is de stemming wat vreedzamer geworden, de overwinnaars zijn geschrokken van hun eigen overwinning en beginnen zich te realiseren dat wat ze op zich hebben genomen, heel moeilijk is. Nu blijkt dat de partijen die in het parlement zitten tot op zekere hoogte op elkaar zijn aangewezen.

De regeringspartij kan het zich niet veroorloven lang door te gaan met de campagne tegen de liberalen of er zelfs een schep-

je bovenop te doen. Tegen het westerse liberalisme heeft het populistische conservatisme weinig steekhoudends aan te voeren en voortdurende geïrriteerdheid is een onvoldoende re-
p-
pliek. Het is namelijk moeilijk uit te leggen wat in het Hongarije van 1990 het verschil is tussen politiek conservatisme en het zilveren vestzakhorloge van opa. Wat moet er in de politiek ge-
conserveerd worden? Wellicht de autoritaire, paternalistische traditie, waarvan het communisme slechts een der – extreem ge-
welddadige – varianten was?

Een argument tegen apathie is dat er van alles te doen is. Het is een tijd van oprichten, een *Gründerzeit*. De gekste dingen kunnen opeens. Uit het Westen worden wij bezocht door avontuurlijk aangelegde zakenlieden. Ook de mafia is in aantocht, en alles wat elders in de lucht hangt. Ik weet niet of het wel zo prettig is deel uit te maken van een wereldomvattende staat, maar ik weet ook dat het niet goed is erbuiten te blijven. De huidige politieke organisaties zijn er omdat men dat wilde en omdat men ze oprichtte. Er zijn bewijzen dat men iets kan willen en kan oprichten.

Zowel het Westen als de Sovjetunie zou graag zien dat de toestand in Hongarije zich consolideerde. Beide machten slaan de ontwikkelingen welwillend gade, hoofdzakelijk aanmoedigend en niet meesmuilend. Ze willen zich echter niet te veel bemoeien met onze zaken. Zij zijn benieuwd hoe we ons in ons eentje redden. In Midden-Europa ontstaat er een strategie die erop gericht is zoveel mogelijk betrekkingen aan te knopen met verschillende landen. Je kunt beter van vele landen afhangen dan van een. Hongarije tracht de betrekkingen met Duitsland en Oostenrijk te complementeren en te compenseren met contacten met Latijns Europa, Noordwest-Europa, Amerika en Oost-Azië. Tot het Donauverdrag, dat nog meer een droom is dan een realiteit, wenst behalve Italië, Joegoslavië, Oostenrijk en Hongarije ook Tsjechoslowakije toe te treden, en zelfs Polen toont belangstelling. Samenwerkingsverbanden en coöperaties zijn in alle vier de windrichtingen voorstelbaar. De bedrijven, gemeenten en districten worden zelfstandig en proberen overal contacten te leggen, niet alleen in de naburige omgeving maar ook in verre werelddelen. De toestand van het land is thans nog onvoorspelbaar, er is nog niets besloten, alles ligt nog open.

Het is mogelijk dat in de toekomst steeds meer mensen de integratie van Midden-Europa zullen wensen, ter vervanging van het verdwenen Habsburgse Rijk, dat door zijn ligging tussen Duitsland en Rusland een eigen functie had. Ook heden bestaat er in Midden- en Oost-Europa behoefte aan het democratische federalisme als disciplinerend en verzoenend middel, anders verscherpen de nationalistische conflicten te zeer. Waarschijnlijk zou de totale Midden- en Oosteuropese regio een te grote brok zijn voor de Europese Gemeenschap. En waarschijnlijk ook wil deze van noord naar zuid lopende gordel niet de achtertuin of periferie van West-Europa worden, zoals Latijns Amerika dat is van de Verenigde Staten.

De mensen in deze regio hebben het afgelopen jaar getoond aardig soeverein te zijn. Het streven naar autonomie plus de energie en de vindingrijkheid van de Middeneuropeanen kunnen nog heel wat verrassingen opleveren. Overigens kan men het feit dat de toekomst van het land nog onzeker is en dat de mensen benieuwd zijn wat die toekomst zal brengen en zich verdiepen in zowel het heden als de toekomst, als een waarde *an sich* zien.

Het land heeft bewezen over een zekere politieke rijpheid te beschikken. De communistische partij heeft de macht op een beschaafde manier overgedragen, zonder dat dit met gewelddadigheden gepaard ging, en de verschillende politieke krachten in het land werken redelijk met elkaar samen. Iedereen wil Europeaan zijn. Als van iemand gezegd wordt dat hij niet-Europees is, is dat niet als compliment bedoeld. Wat betekent dit bijvoeglijke naamwoord – ‘Europees’ – eigenlijk? Respect voor het individu, rechtsgelijkheid en rechtszekerheid, betrouwbaar en degelijk werk, talrijke culturen, een bonte verscheidenheid van etnische minderheden en complexe identiteiten. Hongarije wil slagen voor het ‘Europa-examen’.

Er zijn bij ons nationalisten, maar die wagen het niet zich laatdunkend over de democratie uit te laten. Er zijn antisemieten, maar die durven hun gezindheid niet openlijk te bekennen. Het belangrijkste is de grotere nationale soevereiniteit. Waarschijnlijk zullen de Sovjettroepen voor de komende zomer vertrekken en de Hongaarse Republiek zal in de toekomst tot geen enkel militair blok behoren. De solidariteit met de in de buur-

staten levende Hongaarse minderheden beperkt zich tot het doen van een beroep op de Europese normen, op de fundamentele rechten van de mens, op zijn individuele en collectieve rechten. Deze solidariteit maakt dat de Hongaren de democratisering wensen van de gehele naburige regio, dus ook van hun eigen land. Niemand krijgt de kans een nieuwe dictatuur te vestigen. De wedstrijd in de politieke arena is nog niet begonnen, er is nog geen charismatische kandidaat opgedaagd voor het dictatorschap. De kiezers hebben geen aandacht geschonken aan de demagogen. Het land functioneert, en op het moment dat ik deze regels schrijf lijdt het er niet onder dat er geen krachtige politieke leiding is. Wat er morgen gaat gebeuren weet ik niet. We zullen ons in elk geval niet vervelen.

Waarom is Europa's oostelijke helft zo geïnteresseerd in Europa's westelijke helft? Behalve allerlei prozaïsche zijn er ook meer poëtische verklaringen voor dit fenomeen, met name deze: Oost-Europa is op zoek naar idealen. Het is geïnteresseerd in de metafoor van de jongen uit het sprookje die van de gevangenis naar de Burcht gaat, te voet en gewapend met ethiek; in het besef dat de geest fysieke machten kan overwinnen. Dat de waarheden van de realisten onwaarheden blijken en dat de utopisten, of laten we hen liever moderne idealisten noemen, de troefkaart in handen hebben. De ogen der Oost-Europeanen beginnen te stralen bij het horen van deze nieuwe joods-christelijke parabel, waaruit we kunnen leren dat ethische vastberadenheid alles kan overwinnen. Een dominee klemt zich vast aan de leunstoel waarop hij zit en zegt: 'Goedschiks ga ik hier niet weg. Als ze me weg willen hebben, zullen ze geweld moeten gebruiken, want ik zal mij niet langer bezondigen aan gehoorzaamheid aan het kwade.' Na zóveel machtsrealisme eindelijk de verbijssterende ervaring dat een dergelijke zachtmoedige onverzettelikheden (een houding die de ware intellectueel betaamt) zich als een olievlek uitbreidend de katalysator kan zijn van revolutionaire veranderingen. Het autonome denken en handelen blijkt duidelijk een historische machtsfactor te zijn. Mensen ontdekten zich van het dominante paradigma en vervingen dit door een ander, dat ze zelf hadden bedacht. Een nieuwe gevoeligheid deed haar intrede, die zich in tal van vormen en politieke

stromingen manifesteerde en in ieder geval in staat was de dictatuur te ontwrichten. Dit inzicht opent een nieuw hoofdstuk in de geschiedenis van het Europese zelfonderzoek.

Maar de geest der autonomie laat het hier niet bij, hij gaat ongreepbaar verder, dwars door ons heen, ons als middel gebruikend, steeds weer nieuwe idiolecten bezigend, nu eens de vorm van een religie aannemend, dan weer die van een filosofie, of een beeld, of een kledingstuk, maar nog steeds is hij niet te stuiten. Hij gaat zijn onmogelijke weg, steeds pogend het Ideaal en de Waarheid met elkaar te verzoenen, het water en het vuur. De mens voelt zich het meest aangetrokken tot het onmogelijke. Aan de voetsporen is te zien dat het onmogelijke hier is gepasseerd, dat het onbestaanbare is geschied. Wij kunnen zonder onze humor en ons hedonisme op te schorten, je zou kunnen zeggen al spelend, religieus leven.

Ik geloof dat dit de kern van de zaak is, het antropologische experiment. Misschien is er wel een naamloze en onzichtbare religie, die vóór alles persoonlijk is. Zij heeft geen organisatie, geen canon, geen gemeente en geen enkel embleem. Iedereen kan eraan deel hebben, zelfs zonder het te weten, hoogstens wat vermoedend, maar er niet over sprekend. Het leven kan zelf een religieuze activiteit zijn. Natuurlijk zou het leven heel saai zijn als de mens alleen maar aan zijn levensonderhoud zou hoeven te denken, als hij enkel in beslag zou worden genomen door zijn beperkte egoïstische aspiraties en zijn zelfmedelijden, als hij slechts zijn trauma's zou cultiveren, als hij naar niets of niemand toe zou transcenderen. Deze religie verlangt niets bijzonders, alleen het normale, het ware. Niets extreems, alleen bijvoorbeeld die kinderlijke opgewektheid waarmee Adam Michnik in Polen geschiedenis wist te maken. De nu volgende historie heb ik niet van hemzelf vernomen maar van de schrijver Tadeusz Konwicky. Zij luidt als volgt:

Als ik mij goed herinner werd in 1983 of 1984 al zware druk uitgeoefend op generaal-president Jaruzelsky – de opperbevelhebber van de uitzonderingstoestand, wie de rol van gevangenisdirecteur vermoedelijk niet erg lag –, druk om te bereiken dat hij de leiding en de adviseurs van Solidariteit zou vrijlaten. De president wist echter drommels goed dat als hij deze verstokte vrijheidskampioenen zonder meer uit de gevangenis zou

laten, dit schadelijk zou zijn voor zijn gezag. Deze mensen zouden zich immers niet gewonnen geven, ze zouden doorgaan met wat ze waren begonnen. Gevangenisstraf deed hen niet. Zij zouden de heerschappij van het partijstaatleger breken. De kerk bemiddelde en er kwam een compromis tot stand: de gevangenen zouden worden vrijgelaten als ze voor vijf jaar het land verlieten, als ze op erewoord beloofden dat ze niet voor het verstrijken van die vijf jaar terug zouden komen om heibel te maken. Het puikje van de gevangenen werd uitgenodigd voor een bijeenkomst op een kasteel, waar tijdens een diner en een ronde-tafelconferentie het zakelijke voorstel van de president zou worden besproken. Het ging om de vraag of er al dan niet een vergelijk tot stand zou komen tussen het regime en de gevangengenomen dissidenten. Iedereen aanvaardde de uitnodiging voor het diner, op één man na. Er werd een delegatie op hem afgestuurd, bestaande uit vrienden. Ze waren zijn cel nog niet binnengegaan toen hij uitriep: 'Ik weet waarvoor jullie hier zijn, blijf maar buiten!' Michnik weigerde mee te doen aan de koehandel, hij was onschuldig en wilde alleen op een simpele, normale, wettige manier vrijgelaten worden. Dit fundamentele recht kwam hem toe als mens en staatsburger. Met de regering onderhandelen was alleen mogelijk als gelijkwaardige partij. Zolang hij gevangene was, was hij niet gelijkwaardig. Toen de overigen vernamen dat Adam niet zou komen, schaamden ze zich en veranderden ze hun beslissing. Als hij niet ging, gingen zij ook niet. Ze hielden zich aan de erecode van de Poolse adelijke democratie. En zie: een paar jaar later was de uitzonderingstoestand niet langer te handhaven. De vrijgelaten gevangenen gingen door met hun strijd alsof er niets was gebeurd. Na de ronde-tafelconferentie en de verkiezingsoverwinning, toen Michnik al senator was, bezocht hij als hoofdredacteur van de Solidariteitskrant generaal Kiszczak, de minister van Binnenlandse Zaken en het hoofd van de politie. Kiszczak zei: 'Meneer Michnik, mag ik u gelukwensen met uw verkiezingsoverwinning en mijn spijt betuigen over de gebeurtenissen in het verleden? Ik weet dat het aan mij ondergeschikte personeel van het ministerie van Binnenlandse Zaken u veel onaangenaamheden heeft berokkend.' Michnik antwoordde: 'Het is de moeite van het praten niet waard, meneer de generaal, laten we het er liever

over hebben hoe we van Polen een democratie kunnen maken.' Voor Michnik zijn er geen demonen. Men dient zijn medemens te vrezen noch te haten. Het zou weinig fraai zijn als de winnaar van het spel de verliezer zou laten blijken dat hij hem veracht. Adam Michnik is voor mij, evenals Václav Havel, een moderne idealist.'

Het Westen kent vooral deze paar namen. Er zijn echter veel van zulke mensen. Onbaatzuchtige, moderne idealisten, weinig bekend, naamloos. De ervaren waarnemer herkent hen echter, zij worden gedreven door een innerlijk vuur dat hen buiten de cirkel van het eigen belang doet treden. Ver daarbuiten, heel ver, alsof zij een visioen hebben. Alsof zij het axioma koesteren dat elk mens vrij behoort te zijn en dat, zolang hun medemens niet vrij zijn, zij dat zelf ook niet zijn. Wij kunnen ons moeilijk onttrekken aan de verplichting mee te voelen en te denken met anderen. De genoemde voorbeelden en allerlei andere verhalen over dissidenten bevatten een ingetogen moraal, een zedenles, ons gegeven door leermeesters die, al hebben ze ook een lange grijze baard, om alles smakelijk kunnen lachen.

Zou Europa werkelijk de oplossing zijn voor onze individuele en collectieve problemen? De vlucht in grotere dimensies? Wat anders is deze Europa-expansie dan zelfvermenigvuldiging? Toch kan de Europa-cultus ook inkeer tot onszelf zijn: de ontvankelijkheid van een multicultureel werelddeel voor de uniekheid van het individu. Bezinning over het onmetelijke gemeenschappelijke verleden. Vooral hiervoor legt Europa een bijzondere begaafdheid aan de dag. In high-tech doen anderen niet voor ons onder, maar als het om terugblikken gaat, staat Europa aan de top. Een andere aantrekkelijke zijde van Europa die vermeld zou kunnen worden, houdt verband met de bekoorlijkheid van het diverse. Als bijzondere kenmerken van Europa zijn voorts de getemde dichotomieën te noemen. Op weg naar de eenentwintigste eeuw archiveren wij millennia. Tot het oplossen van antinomieën, paradoxen en conflicten is alleen de historische tijd in staat, met zijn onvoorspelbare, ironische antwoorden. Alleen de toekomst kan ons uitwegen verschaffen uit onze huidige moeilijkheden.

Door de genade van de Voorzienigheid worden wij stervelingen, vorsers en onwetenden van de toekomst, opnieuw ernstig in

verleiding gebracht. In Europa's oostelijke helft denken we nu wellicht dat wij de geschiedenis maken en dat we bovendien weten wat we doen en waarom. Ik meen dat een dergelijke *hubris* altijd uitdraait op een smadelijk fiasco. Het is een tijd waarin we ons op de borst slaan maar ook... op onze bek zullen gaan. Als de nieuwe Oosteuropese elite ter sprake komt, zeggen we dikwijls dat de geschiedenis ditmaal door historici wordt gemaakt. Wat nog altijd beter is dan dat halve analfabeten dat doen. De waarheid is echter dat ook historici geen geschiedenis kunnen maken. De waarheid is dat niemand dat kan. Alle modellen zijn immers abstract en alle vergelijkingen onnauwkeurig. En alle prognoses zijn verdrinking. Naar grote nauwkeurigheid streven: de prognoses zijn niet alleen saai, maar, merkwaardigerwijs, ook zeer weinig realistisch.

De Europese geweldloze civiele politiek werd als een bescheiden, marginale kracht in de boezem der dictaturen geboren. Tolstoj, Gandhi en Martin Luther King bleken goede raadgevers inzake methodologische kwesties. Het woord is de grootste kracht. Die maatschappij kan hecht en evenwichtig worden genoemd die niet ondermijnd kan worden door het vrije woord. In de oostelijke helft van Europa ontmoette de behoefte aan democratie een modern maar niet van elke traditie gespeend idealisme. Bij sommigen gaat dit idealisme samen met geloof, maar er zijn ook idealisten die niet geloven.

In de westelijke helft van Europa is het democratische kapitalisme een gegeven grootheid. De aanwezigheid daarvan inspireert in mindere mate tot idealisme dan dat de afwezigheid dat elders heeft gedaan. In de Sovjetunie is het nog steeds een moedige ketterij om voor het vrije ondernemerschap te pleiten, in Hongarije is dat sedert een à twee jaar niet meer het geval. In Nederland is dit uiteraard niet zo. Het tegengestelde zou daar volslagen ongerijmd zijn. Enthousiast zijn over iets vanzelfsprekends is niet gemakkelijk. En wat zou ik – als ik Nederlander was – vinden van de democratisering en 'verkapitalisering' van Europa's oostelijke helft? Misschien zou ik hetzelfde voelen als de man op wiens echtgenote na twintig jaar huwelijk een andere man verliefd wordt.

De geest der democratie spoedt zich daarheen waar men ver-

liefde op hem is, waar men bereid is zijn leven voor hem te offeren. Een Roemeense vrouw vertelde mij in het Hongaars dat zij toen de revolutie uitbrak haar persoonsbewijs in een waterdicht zakje in haar jas naaide, zodat haar lijk geïdentificeerd zou kunnen worden. Vervolgens bereidde zij het avondeten voor haar twee kinderen en ging zij naar het grote plein midden in de stad, waar de menigte de kogels trotseerde. 'Ik ben een nuchtere vrouw en ik moet niets van dwaasheden hebben,' zei ze, 'maar die middag was het mij volkomen duidelijk dat het moment was gekomen om de vrijheid te proclameren en de muur van angst te doorbreken.' Die dag hebben heel wat mensen dergelijke besluiten genomen. Revoluties zijn in wezen geheimzinnige coïncidenties. Welnu, deze overigens nuchtere Roemeense vrouw en tal van haar geestverwanten in Europa's nieuwe en onvolmaakte democratieën zijn werkelijk verliefd op het ideaal van de fundamentele mensenrechten omdat hun leven een aaneenschakeling was van rechtsschendingen. Nergens wordt zoveel gesproken over de menselijke waardigheid als daar waar vernerding tot voor kort een vanzelfsprekendheid was.

Het Westen heeft heel wat geld uitgegeven aan zijn militaire verdediging tegen het Oosten, aan de koude oorlog. Het doel was bescheiden: de Russen tegenhouden, verhinderen dat zij door het ijzeren gordijn zouden breken. De Oosteuropese dissidenten werden in de constructie van Jalta als destabiliserende factoren gekwalificeerd. Dit te meer omdat zij het strategische doel van het Westen te beperkt achtten: het Sovjetrijk moest niet tegengehouden maar van binnen uitgehold worden. Het heeft er alle schijn van dat dit karwei tegen het einde van deze eeuw geklaard zal zijn. De dromers bleken nuchtere realisten. Het lijkt geen twijfel dat deze geweldloze bevrijding tot op heden heel wat minder heeft gekost dan de koude oorlog. Het kan geen kwaad hier eens bij stil te staan.

M. van der Stoep

Inleiding

In 1990 werd weer herdacht dat in mei 1945 in Nederland een einde kwam aan de nazi-onderdrukking. Na vijf jaar verschrikking werden vrijheid en democratie in Nederland en de andere landen van West-Europa hersteld. Maar voor de volkeren van Midden- en Oost-Europa bleef de weg naar democratie afgesloten. Binnen een paar jaar bevonden al deze landen zich onder communistische heerschappij. En aan die nachtmerrie is pas vorig jaar een eind gekomen.

Wij weten dat het besluit van Gorbatsjov om de communistische regimes in Midden- en Oost-Europa niet ter zijde te staan bij hun poging zich aan de macht vast te klampen, in hoge mate heeft bijgedragen aan de revoluties in het najaar van 1989. Wij moeten ons echter tevens realiseren dat de communistische partijen in deze landen het wegvallen van de steun van buitenaf waarschijnlijk wel hadden overleefd, als ze niet van binnenuit met moedig en vastberaden verzet waren geconfronteerd.

Sommigen van diegenen die zich in de voorhoede van de vrijheidstrijd bevonden, zijn nu in ons midden. Het is nuttig om van hen te horen welke lering zij uit hun ervaringen hebben getrokken. Ik denk bijvoorbeeld aan de spreker die na mij dit spreekgestoelte zal betreden, de schrijver Ivan Klíma, die zijn werk jarenlang niet in eigen land heeft mogen publiceren.

De Tsjechische filosoof Jan Patočka, een der oprichters van Charta 77, heeft kort voor zijn dood gezegd dat er bepaalde zaken zijn die het waard zijn om voor te lijden. Patočka heeft de wedergeboorte van de democratie in zijn land niet mogen meemaken; in 1977 is hij gestorven, omdat zijn zwakke gezondheid niet bleek opgewassen tegen twaalf uur politieverhoor. Maar zijn vrienden hebben de strijd voortgezet en aanvaardden, in de geest van Patočka, het bijbehorende lijden: langdurige gevangene-

nisstraffen, verlies van banen, geen kans op een goede opleiding voor hun kinderen. Die kleine groep schrijvers, kunstenaars en intellectuelen leek machteloos tegenover de schijnbaar oppermachtige staat. Maar uiteindelijk hebben ze een overweldigende zege behaald. Hoe is dat mogelijk? Omdat zij niet alleen uiting gaven aan hun eigen visie op vrijheid, democratie en menselijke waarden, maar ook onder woorden brachten wat de overgrote meerderheid van de bevolking wel dacht maar niet hardop durfde zeggen. Ze werden vaak 'dissidenten' genoemd, maar in feite waren zij de ware vertegenwoordigers van het volk.

Nadat Sovjettanks een eind hadden gemaakt aan de pogingen van Dubček en zijn collega's om het communisme een menselijk gezicht te geven, pasten de communisten die in Praag de macht hadden overgenomen alle denkbare propagandatrucs toe om het misleidende beeld van het gelukkige socialistische vaderland te verkopen. En om die mythe in stand te houden, hielden ze onbuigzaam en hardnekkig vast aan de eis dat alle onderdanen hieraan lippendienst moesten bewijzen, ook als dat tegen hun ware overtuiging indruisde. Zoals president Havel het zijn volk in zijn nieuwjaarsboodschap heeft gezegd: 'We zijn er allemaal aan gewend geraakt om één ding te zeggen en iets anders te denken.'

In zijn roman *1984* geeft George Orwell een parodie op het systematische gebruik van leugens in een totalitaire staat. De partijleuzen zijn, zo schrijft hij: *Oorlog is vrede. Vrijheid is slavernij. Domheid is kracht.* In zijn essay *De macht van de machtelozen* beschrijft Havel in welk een verontrustende mate dit Orwelliaanse visioen werkelijkheid was geworden in het communistische Tsjechoslowakije. Hij schrijft: *De totale vernedering van het individu wordt gepresenteerd als zijn of haar opperste vrijheid; de cultuuronderdrukking wordt cultuurontwikkeling genoemd; de term die voor de militaire bezetting wordt gebezigd is broederhulp.* En hij vervolgt: *Omdat het regime in zijn eigen leugens verstrikt is geraakt, moet het alles vervalsen. Het vervalst het verleden. Het vervalst het heden en het vervalst de toekomst. Het vervalst statistische gegevens. Het doet alsof het niet over een oppermachtig en gewetenloos politieapparaat beschikt. Het doet alsof het de mensenrechten eerbiedigt. Het doet alsof het niemand vervolgt.*

In 1975 tekende het communistische bewind van Tsjechoslo-

wakije, te zamen met de overige Europese regeringen, de slotverklaring van Helsinki, waarin de ondertekenaars zich onder meer verplichtten de mensenrechten te respecteren. Het Tsjechische regime was niet van plan dienovereenkomstig te handelen, omdat het beseftte dat het zou worden weggevaagd wanneer het voor democratie en respect voor de rechten van het individu zou opteren. Dus opteerde het, op typerende wijze, voor de leugen: het deed alsof het zijn Helsinki-verplichtingen nakwam, maar in werkelijkheid lapte het die dagelijks aan zijn laars. Charta 77 stelde deze hypocrisie aan de kaak. Waarom, zo vroeg het zich af, bracht het bewind niet in praktijk wat het vrijwillig had aanvaard? Zo werd het regime in zijn meest kwetsbare plek geraakt. Zijn leugens werden genadeloos onthuld.

Leugens met de waarheid confronteren, en valse schijn met de werkelijkheid, dat is wat Charta 77 consequent deed. Buitenstaanders hebben zich dikwijls afgevraagd waarom het regime en zijn politieapparaat het nodig vonden om zo gigantisch veel tijd en energie te steken in hun pogingen de activiteiten van wat de oppervlakkige toeschouwer een kleine en machteloze groep mensen leek, aan banden te leggen. Het antwoord is gewoon dat het regime Charta 77 als een grote bedreiging beschouwde – en terecht, vanuit zijn standpunt gezien. Door het regime aan de kaak te stellen, betwistte Charta de geldigheid ervan. Met succes, want wat aan de kaak werd gesteld beschouwde het volk niet als overdreven of irrelevant, maar als een getrouwe weergave van de werkelijkheid van hun dagelijks bestaan.

In zijn toespraak bij de aanvaarding van de Erasmusprijs 1986 schreef Václav Havel: *De aanslag op de menselijke waardigheid en de mensenrechten, zoals ontwikkeld door de Europese traditie en voor het eerst vastgelegd in Amerika, is op ons allen gericht, om het even door wie en waar deze ten uitvoer wordt gebracht.*

Als wij de juistheid van deze stelling onderschrijven – zoals wij denk ik ook behoren te doen – dienen we ons te realiseren dat diegenen die in Midden- en Oost-Europa voor de vrijheid hebben gestreden ook in West-Europa in de frontlinie hebben gestaan, ter verdediging van onze vrijheid hier. Het minste wat wij kunnen doen, nu deze landen het niet-communistische tijdperk betreden, is hen te helpen, zo zij dat willen, bij het opbou-

wen van hun nieuwe democratische structuren. Maar daarbij mogen we niet vergeten dat elders op de wereld de mensenrechten nog steeds ernstig worden geschonden, en dat diegenen die zich nu in de frontlinie van de strijd voor vrijheid en individuele onafhankelijkheid bevinden, onze solidariteit en ondersteuning dringend nodig hebben.

Ivan Klíma

Cultuur in de strijd tegen het totalitarisme

Het thema van cultuur in verzet tegen de totalitaire macht, of tegen de macht in het algemeen, is een oeroud thema – zo oud en bekend dat ik me er niet aan had gewaagd als ik niet recentelijk nieuwe ervaring met die strijd had opgedaan, ervaring die in zijn soort bemoedigend is en wellicht van belang voor u, die net als ik cultuur opvatten als fundamenteel bestanddeel van het leven.

Ik gebruik het woord cultuur, al ben ik me ervan bewust dat het, vooral in de klassieke definitie, een veel bredere betekenis heeft dan de zin waarin ik het meestal gebruik. Johan Huizinga heeft in zijn voorwoord bij het essay *In de schaduwen van morgen* er een fraaie definitie van gegeven: *Cultuur vereist in de eerste plaats een zeker evenwicht van geestelijke en stoffelijke waarden. Dit evenwicht maakt mogelijk dat er een maatschappelijke gesteldheid opbloeit die door de belevenden wordt gewaardeerd als meer en hoger dan de bevrediging van pure nooddrift of van blote machtswil. De term geestelijke waarden omvat hier de gebieden van het spirituele, het intellectuele, het morele en het esthetische. Ook tussen deze gebieden onderling moet een zeker evenwicht of harmonie gegeven zijn, wil het begrip cultuur van toepassing zijn.* Om het nòg eenvoudiger te maken zou ik cultuur willen definiëren als het geheel van geestelijke inspanningen (vooral op het gebied van de humaniora) die tot doel hebben dat de mens zijn leven op aarde zinvol, creatief en in vrijheid kan leiden. De woorden 'in vrijheid' zijn van bijzonder belang in dit verband, omdat ook totalitaire regimes nadrukkelijk betogen dat zij er alles aan doen om de mens in staat te stellen zijn leven zinvol en creatief te leiden, dat zij om die reden nu juist bestaan, om hem een dergelijk leven te garanderen – met of zonder zijn instemming.

Cultuur zorgt tevens voor een fundamentele ruimte waarin

geestelijke elites ontstaan en zich bevestigen, waarin de mens en de maatschappij zichzelf verwezenlijken, die onontbeerlijk voor hen is om zich te kunnen ontwikkelen, vernieuwen, te kunnen streven naar wat uitstijgt boven het dagelijkse geploeter, ofwel de bevrediging van basisbehoeften – de ruimte waarin ze hun mens-zijn vorm kunnen geven.

Op het eerste gezicht lijkt geestelijke inspanning, of deze zich nu manifesteert door middel van filosofie, artistieke creatie of godsdienstig streven, het nooit te kunnen winnen in de strijd tegen de macht, die alleen maar zichzelf, haar zelfbehoud tot doel heeft. De eeuwenoude strijd tussen dichter en krijgsman, tussen Archimedes en de Romeinse legioensoldaat, lijkt bij voorbaat beslist. De dichter wordt verbannen of anderszins tot zwijgen gebracht, en Archimedes wordt vermoord. De macht, die er geen behoefte aan heeft om in zichzelf te schouwen, laat staan om over haar toekomst na te denken, lijkt onkwetsbaar. De arrogante dictator vraagt: over hoeveel divisies beschikt de Paus? – in de overtuiging dat er naast brute kracht niets bestaat dat hem zou kunnen bedreigen. De dictator laat duizenden mensen van de geest vermoorden, executeren en verbannen, hij laat miljoenen mensen door executiepelotons ombrengen, en er lijkt geen kracht te bestaan die aan zijn werk een eind kan maken. En toch komt het wel voor in de geschiedenis – tot onze verbazing zelfs herhaaldelijk – dat de grove, botte macht zonder met enige vergelijkbare macht in botsing te komen van het toneel verdwijnt, en de dichter en Archimedes achterlaat met hun gedichten, hun cirkels. Hoe kunnen we deze wonderlijke overwinning van de weerlozen verklaren?

Gedurende een volle halve eeuw, met uitzondering van twee korte perioden, heeft mijn land onder de heerschappij van de totalitaire macht geleefd. Het beestachtige schrikbewind van de nazi's maakte alras plaats voor de stalinistische dictatuur. Na een zeer korte periode aan het eind van de jaren zestig, toen het land zich uit de totalitaire wurggreep leek te gaan losmaken, kwam de Sovjetbezetting, die een regering van collaborateurs in het zadel hielp. Deze handhaafde, zonder het geringste respect voor de belangen van haar eigen volk, de destructieve alleenheerschappij van een enkele partij. Al waren wreedheid en onmenselijkheid niet in alle decennia van die halve eeuw van

hetzelfde kaliber, wat wel onveranderd bleef was de poging om alleen die cultuur toe te staan die zich niet richtte op vrijheid, op een gesteldheid die beter en hoger kon worden genoemd, kortom, een cultuur die dan ook geen echte cultuur kon zijn. En hoe heeft de echte cultuur – of juist gezegd, de geestelijke elite die haar had moeten overdragen – zich onder deze condities en omstandigheden gehouden?

Ik heb al gezegd dat de totalitaire macht zich naar buiten toe tracht te manifesteren als behoedster van een zinvol en creatief bestaan, waarbij zij zichzelf zelfs uitroept tot de bevrijder die de mens – eeuwig met zijn lot ontevreden – naar een betere toekomst leidt. Totalitaire macht werpt zichzelf dus op als culturele factor en stelt dat zij een ieder ongekennde ruimte verstrekt om zich te ontplooien, door aan wetenschapsmensen een rustige ambiance voor hun werk toe te zeggen, aan kunstenaars nieuwe thema's, aan het brede publiek, de burgers, sociale zekerheden en aan allen materiële steun – en op die manier overtuigt en misleidt zij velen. Zo kon het dus gebeuren dat een deel van de culturele elite, in plaats van de vrijheid te verdedigen als de ruimte die cultuur nodig heeft om te kunnen bestaan, juist meehielp die ruimte te vernietigen. Weliswaar beschouwden velen zichzelf nog steeds als dichters en volgelingen van Archimedes, maar niettemin trokken zij enige tijd denkbeeldige uniformen aan en probeerden daarna vergeefs hun werk voort te zetten. Maar toen de totalitaire macht haar ware aard openbaarde, toen zij onthulde dat het haar niet alleen aan cultuur ontbrak maar dat zij echte cultuur zelfs haatte, begon dat denkbeeldige uniform hen te beknellen en verstikken, begonnen de ware dichters en volgelingen van Archimedes zich af te scheiden van diegenen wie het uniform beviel, of beter gezegd van diegenen wier innerlijke structuur het paste. Dat is precies wat in de jaren zestig in Tsjechoslowakije is gebeurd, met als culminatiepunt de beweging van onze intelligentsia gedurende de zogenaamde Praagse lente.

Maar ik wil het hebben over de ontwikkeling die mijn land de afgelopen twintig jaar heeft doorgemaakt, over de opmerkelijke rol van de cultuur in die ogenschijnlijk hopeloze tijd. De onverwachte en verraderlijke nachtelijke aanval op mijn land, een voor moderne tijden unieke daad, toen vijf landen met militair

machtsvertoon ingrepen in het vreedzame bestaan van een buurland waarmee ze zogenaamde vriendschapsbanden onderhielden, was begrijpelijkerwijs een hevige schok voor het merendeel van de bevolking. Tienduizenden mensen vluchtten weg, onder wie velen die tot de geestelijke elite van het land behoorden. Niettemin was het juist het beschamende karakter van die aanval dat al diegenen die de oude wezenskenmerken van de totalitaire macht nieuw leven wilden inblazen, onherstelbaar bezoedelde.

Zoals ik al zei probeert zelfs de totalitaire macht haar heerschappij op zijn minst een schijn van cultuur te geven. Vooral in Bohemen is het van belang een indruk van gecultiveerdheid te wekken. Daar hebben, door de vreemde spelingen van het lot, eeuwen van nationale en culturele onderdrukking ervoor gezorgd dat cultuur en vooral literatuur een voor moderne begrippen welhaast onbegrijpelijke populariteit en aanzien zijn gaan genieten. De macht heeft dringend behoefte aan dichters die haar bedoelingen en daden met gedichten moeten verhelen. Ze heeft behoefte aan Archimedessen, opdat de mensen zich in hun cirkels kunnen verstrikken. Ze heeft natuurlijk behoefte aan gehoorzame of zelfs onderworpen mensen, ze heeft behoefte aan een cultuur die, met de woorden van Václav Havel, *nergens het kader van een fundamenteel vals maatschappelijk bewustzijn te buiten zou gaan, en als authentieke beleving van de wereld slechts de schijn van die beleving zou uitdragen en aanvaarden...* Meestal vindt de macht wel een manier om ten minste een deel van de geestelijke elite voor zich te winnen: met beloften, corruptie, concessies, soms zelfs geweld. Maar hoe moet een onherstelbaar bezoedelde macht dat voor elkaar krijgen? Deze macht was zich bewust van haar isolement en koos dus voor geweld.

De noodlottige ontwikkelingen voor zowel de macht als de Tsjechische cultuur vonden plaats aan het begin van de jaren zeventig. De macht besloot diegenen te onderwerpen die in haar ogen de cultuur vertegenwoordigden, zelfs als dat tot de vernietiging van de cultuur zou leiden. De leden van de geestelijke elite besloten zich liever te laten vernietigen dan in dienst van de onherstelbaar bezoedelde macht te treden. Ik denk dat we een dergelijke polariteit niet zo snel tegenkomen in de geschiedenis van het moderne totalitaire systeem, met enerzijds

een macht die zo vastbesloten de aanval op de eigen nationale cultuur opent, en anderzijds een elite die zo ondubbelzinnig besluit om liever ieder mogelijk lot te ondergaan dan met de macht samen te werken. Binnen één enkel jaar waren de letterenfaculteiten aan de universiteiten zo goed als vernietigd, de wetenschappelijke instellingen uiteengedreven, alle kunst- en cultuurtijdschriften verboden, bleken de meeste Tsjechische journalisten, schrijvers en vorsers op het gebied van de humaniora op de zwarte lijst te staan, mocht hun werk niet meer gepubliceerd worden, werden hun boeken opgeborgen en zelfs hun namen niet meer genoemd – behalve om te schande te worden gezet. Tienduizenden van diegenen die er tot op dat moment in waren geslaagd om, vaak onder moeilijke omstandigheden, in elk geval nog een beperkte ruimte voor de cultuur te scheppen, gingen als arbeider werken en waren voorgoed tot de vergetelheid gedoemd. De te schande gemaakte macht veronderstelde dat ze zichzelf op die manier voorgoed zou bevrijden van diegenen die haar wezen aan de kaak hadden kunnen stellen, die zowel haar als de gehele maatschappij de waarheid hadden kunnen voorhouden. Ze bezat wel de kracht om hen te verdrijven, maar niet om hen te onderwerpen, en hen vermoorden durfde ze niet meer – dat stond de internationale atmosfeer niet toe. De macht geloofde dat ze de echte cultuur mettertijd wel zou vervangen door haar eigen gehoorzame en serviele pseudo-cultuur. Ze was ervan overtuigd dat ze, net als in het verleden, de jongere generatie aan haar kant zou weten te krijgen en besepte niet dat ze in feite in geen enkel opzicht over de aantrekkingskracht beschikte om wie dan ook voor zich te winnen, en dat ze alleen haar strijdmacht aan haar kant had. Ze had, met al haar bombast, niet door dat geen enkele belangrijke persoonlijkheid die die naam waard was zich aan haar kant bevond. Ze besepte zelfs niet dat ze, gegeven de omstandigheden, alleen maar steeds opnieuw dat noodlottige moment zou herhalen en vernieuwen van keuze tussen haarzelf – onherstelbaar bezoedeld – en waarden die zij ontkende, tussen haarzelf – die de cultuur ontkende – en de echte cultuur. Dat alleen deze laatste het land uit zijn zware crisis kon leiden, het zijn identiteit en vrijheid kon teruggeven. En zo veroordeelde de macht zichzelf ertoe in een kringetje rond te draaien waaruit geen ontsnappen meer mogelijk was,

een ogenschijnlijk kringetje, want haar stabiliteit was een geforceerde stabiliteit. *De geforceerde stabilisering van vandaag*, zoals in 1978 precies was voorspeld in het voortreffelijke essay *De natie in ons eigen innerlijk* van de Tsjechische filosoof-in-balling-schap Erazim Kohák, staat garant voor de destabilisering van morgen. Juist omdat er geen adaptieve veranderingen plaatsvinden, kunnen we er staat op maken dat er een verpletterende verandering komt. Onze situatie is niet hopeloos. De situatie is hopeloos voor al diegenen die erop hebben gewed dat er geen veranderingen komen... Ik geloof dat het enige wat je vandaag de dag met absolute zekerheid kunt zeggen is dat er een verandering komt, en dat de betekenis die deze voor ons zal hebben afhangt van wat we vandaag de dag doen of laten. Ons gevoel van hopeloosheid en hulpeloosheid wordt niet uitsluitend door Russische tanks veroorzaakt. Het wordt in de eerste plaats veroorzaakt door de mist die een mens het zicht ontnemt wanneer hij zichzelf buiten de geschiedenis plaatst.

Het kan niet worden ontkend dat de kracht van de slag die de Tsjechische cultuur werd toegebracht de maatschappij in eerste instantie verbaasd en ontmoedigd heeft, waardoor ze ogenschijnlijk tot apathie verviel. Maar tegelijkertijd dient gezegd te worden dat diezelfde mensen die vernietigd of onderworpen hadden moeten zijn, beseften dat hun situatie 'niet hopeloos' was. Van de tienduizenden slachtoffers heeft vrijwel niemand zich ertoe verlaagd om genade te smeken. Van de honderdzestig verboden schrijvers (het laagste verstrekte cijfer; in feite waren het er meer) zijn slechts drie ingegaan op de mogelijkheid om via zelfkritiek toch te kunnen publiceren. Ook zelfmoordpogingen, toch altijd een belangrijk teken van gevoelens van maatschappelijke of persoonlijke uitzichtloosheid, kwamen onder de getroffen nauwelijks voor. De vernederde, onderdrukte en verboden cultuur verdween niet van het wereldtoneel, zoals de macht zich had voorgesteld, maar zocht langzaam en naarstig naar manieren om te blijven bestaan en invloed te blijven uitoefenen.

In de vrije wereld, maar van de weeromstuit ook bij delen van ons publiek, dat voor zijn informatie voornamelijk was aangewezen op bronnen uit de vrije wereld, ontstond een vereenvoudigd beeld van de machtsverhoudingen in de Tsjechische maatschappij. Ook de westerse wereld kreeg een grotendeels onjuist

beeld, door de totalitaire macht van zichzelf geschapen: dat deze weliswaar met schaamteloos harde hand regeerde, maar in wezen een soort consensus, een ongeschreven overeenkomst, met de bevolking had gesloten, die bereid was zichzelf in materieel en moreel opzicht te laten corrumperen. Slechts een handjevol dappere en opofferingsgezinde, vastberaden dissidenten kwam in opstand – sinds 1977 in de eerste plaats vertegenwoordigd door Charta 77.

En inderdaad, op het eerste gezicht leek de maatschappij onder totalitaire overheersing net een zee, een dode zee, waarin op elk initiatief slechts met volslagen onverschilligheid wordt gereageerd.

Een samenleving is echter in geen enkel opzicht een dode zee, maar een levend organisme. Ten minste enkelen onder de bevolking probeerden zich los te maken uit de greep van de totalitaire macht en waren nieuwsgierig naar alles wat hun op geestelijke gebied werd onthouden. 'Het effect van de macht is nooit zo absoluut als het diegenen die haar hebben voortgebracht op het eerste gezicht lijkt,' schreef ik een paar jaar geleden. 'Van sommige leden van de samenleving tast het dan misschien het denkvermogen aan, maar tegelijkertijd cultiveert het een honger naar datgene wat de macht tracht uit te bannen: een honger naar ongecensureerde en onbeteugelde expressie, naar kunst, naar elk soort geestelijk streven dat de vraagstukken die werkelijk met het leven van de mensen te maken hebben, eerlijk en naar waarheid tracht te beantwoorden of in elk geval aan te pakken. Een aanzienlijk deel van de bevolking wachtte elke creatieve uiting met heel wat meer spanning en ongeduld af dan in een vrije maatschappij zou zijn gebeurd.'

Bijna vanaf het begin zochten de mensen naar manieren om zich te bevrijden uit de val waarin de schijnbaar alomtegenwoordige en tot in alles doorgedrongen macht hen trachtte te vangen. Groepen mensen ontmoetten elkaar in alle mogelijke omgevingen, op het terrein van de kerk, in hobbyverenigingen, zelfs in sportclubs en natuurlijk in privé-woningen. Dikwijls wist men het niet van de anderen, maar iedereen had hetzelfde doel: het leven, dat de macht tot een louter biologische bestaanstoestand trachtte te reduceren, een soort bovenpersoonlijke betekenis te geven, of in elk geval persoonlijke relaties te

onderhouden op een hoger niveau dan door de totalitaire macht voor wenselijk werd gehouden. De cultuur, tot illegaliteit veroordeeld, had zich vast voorgenomen om in leven te blijven, en zocht naar een manier waarop dat kon. Zo ontstonden de collectieve lees-sessies en werden verboden cultuurdragers, kunstenaars en geleerden, uitgenodigd op de bijeenkomsten waarover ik het zojuist had. Al in het begin van de jaren zeventig verschenen de eerste samizdat-uitgaven: zowel literatuur als specialistische werken. Een cultuur die tot de illegaliteit is veroordeeld heeft vele nadelen: ze wordt vervolgd, beroofd van alle moderne communicatiemiddelen, ze wordt versplinterd en bovendien zijn de cultuurdragers niet meer in de gelegenheid om met intellectuele arbeid hun inkomen te verdienen. Maar de cultuur had ook voordelen aan haar kant waarop de macht niet kon bogen: er bevond zich een aantal eminente charismatische persoonlijkheden onder haar gelederen, ze verwierf zich een steeds groter moreel gezag, en voor een ieder die verlangde naar een zinvol leven, naar een leven in waarheid, vertegenwoordigde zij de hoop op een verandering ten goede. En ten slotte oefent een dergelijk streven, vooral voor de jongere generatie, het fascinerende soort aantrekkingskracht uit van wat verboden of zelfs vervolgd wordt.

Het is een paradox dat de Tsjechische literatuur, om een voorbeeld uit mijn eigen ervaring te geven, juist in de jaren van onderdrukking een niveau heeft bereikt dat nog nooit in onze geschiedenis was vertoond. Sta mij toe hier een van de grootste Amerikaanse schrijvers, Philip Roth, te citeren: 'Sinds de Sovjetbezetting van Tsjechoslowakije is er in Amerika een aardige verzameling hedendaagse Tsjechische schrijvers gepubliceerd: van degenen die in ballingschap leven Kundera, Pavel Kohout, Švorecky, Jiří Gruša en Arnošt Lustig; van degenen in Tsjechoslowakije Vaculík, Hrabal, Holub, Havel, Klíma. Dat is een verbazingwekkende vertegenwoordiging voor zo'n klein Europees land.' Ter completering van Philip Roths betoog voeg ik er nog aan toe dat drie van de vijf emigranten het land in de jaren zeventig of zelfs tachtig hebben moeten verlaten.

Er zijn stemmen die beweren dat vervolging de schrijver een unieke gelegenheid verschaft om grote literatuur voort te brengen. Maar vervolging is dodelijk voor kunst en literatuur als de

wil tot verzet tegen de onderdrukking in gebreke blijft, als de cultuur het geloof in haar eigen boodschap verliest, als de cultuurdrager geen respons kan krijgen van het publiek tot wie hij zich richt. Ik zou er met nadruk op willen wijzen dat wij allen ons werk uitsluitend hebben kunnen voortzetten omdat wij dat geloof niet hebben verloren en omdat we zowel uit het buitenland als uit delen van ons eigen land geestelijke steun hebben gekregen.

Dus werd al meteen vanaf het begin van de jaren zeventig voortreffelijk literair werk geschreven. Ik zal niet al te zeer in bijzonderheden treden, maar de werken die ik hier wel zou willen vermelden zijn *Het leven is elders* van Milan Kundera, *De Chinese biggetjes* van Vaculík, *Ik bediende de koning van Engeland* van Hrabal, toneelstukken van Havel en Kohout, en in het bijzonder twee voortreffelijke teksten, die snel in groten getale verspreid werden, teksten die zonder meer toonaangevend zijn geweest voor latere pogingen. Ik heb het over Václav Havels *Open brief aan president Husák*, en *Ketterse geschriften*, een bundel studies van de toentertijd grootste in leven zijnde Tsjechische filosoof, de latere eerste woordvoerder van Charta 77, Jan Patočka. Het eerste essay gaf een briljante analyse van het toenmalige systeem, te zamen met een voorspelling van de val van dat systeem, waartoe zijn anticulturele opstelling en onmenselijkheid wel moesten leiden. Het tweede essay zette met grote precisie de mogelijkheden en doelen van de strijd uiteen, en wees er nadrukkelijk op waar de kans voor cultuur en cultuurdragers lag. Hij bedacht voor hun inspanningen het metaforische predikaat 'de solidariteit van de geschokten'. Deze solidariteit *moet en kan een geestelijk overwicht scheppen en tot een geestelijke kracht uitgroeien die de oorlogszuchtige wereld een zekere beperking zou opleggen en zodoende bepaalde acties en maatregelen onmogelijk zou maken. De solidariteit der geschokten ontwikkelt zich bij onderdrukking, in onzekere tijden... De mens bereikt het domein van de vrede niet door zich ijverig te onderwerpen aan de dagelijkse maatregelen en de beloften die daarmee gepaard gaan. Patočka geeft als opdracht dat die component van de geestelijke elite die wordt gevormd door de technische intelligentsia, en wel in de eerste plaats onderzoekers en toepassers, uitvinders en ingenieurs, de adem van die solidariteit behoort te voelen en in overeenstemming daarmee behoort te handelen .. dat deze*

zou behoren te begrijpen dat haar plaats aan deze kant van het front is en niet aan de kant van de dagelijkse leuzen die, hoe aantrekkelijk ook, in wezen een oproep tot oorlog vormen, of het nu gaat om het volk, de staat, de klassenloosheid, de wereldeenheid, of wat al die oproepen, die alleen al door het daadwerkelijke gebrek aan respect van de krijgsmacht verwerpelijk zijn, ook mogen beweren. Deze culturele oppositie begreep al meteen in het begin wat haar mogelijkheden waren en wat haar beperkingen. Zoals kenmerkend is voor iedere culturele beweging richtte ook zij zich allereerst tot individuen. Het feit dat de totalitaire macht angstvallig bewaakte wat zij als het meest betrouwbare bestuurlijke hulpmiddel beschouwde, namelijk het recht van organisatie, versterkte die nadruk op het belang van ieder individu als onontkoombare historische krachtsfactor. Wij waren ervan overtuigd dat mensen die zijn geschokt in hun vertrouwen dat een macht van buitenaf zou kunnen zorgen voor hun geluk en de vervulling van hun leven, ervoor zullen vechten om niet buiten de geschiedenis te worden geplaatst. De culturele oppositie beseftte eveneens dat ze zich nooit op het terrein moest begeven waar de totalitaire macht zich het meeste thuis voelt, met andere woorden op het gebied van krachtsvertoon en geweld, dat haar enige hoop erop was gevestigd om de strijd op dat gebied te voeren waar de macht niet tegen haar was opgewassen, met andere woorden op het gebied van de geest. Dat alleen al gaf het verzet zijn geweldloze karakter en legde de grondslag voor het geweldloze karakter van de revolutie van vijftien jaar later.

Weliswaar ging de totalitaire macht er terecht van uit dat die culturele oppositie haar in haar uitwerking bedreigde. Maar omdat zij zichzelf, door de essentie van haar wezen, de mogelijkheid tot verzoening of compromis ontnam, bleef ze de cultuur bestrijden. Ze viel privé-woningen binnen en arresteerde degenen die daar bijeen waren gekomen om naar een lezing of de voordracht van een toneelstuk of zelfs alleen lyrische verzen te luisteren. Ze confisqueerde manuscripten van dichters, prozaschrijvers en filosofen, van eigen bodem en vertaald, vervolgens confisqueerde ze vrijwel ieder stuk betypt papier, of er nu gedichten, religieuze overpeinzingen of Charta-documenten op stonden. Zo nu en dan voerde de macht processen tegen mensen die teksten hadden gekopieerd, andere keren tegen personen

die culturele activiteiten hadden georganiseerd. Aangezien deze mensen zelfs volgens de geldende wetten onschuldig waren, bereikte de macht met dergelijke rechtszaken eerder het tegenovergestelde dan het beoogde effect. Ze wilde al diegenen die aan de val trachtten te ontkomen de schrik op het lijf jagen, maar wat er gebeurde was dat ze zichzelf ontmaskerde als een laaghartige, bevooroordeelde en aculturele kracht. Wat er gebeurde was dat zij zelf in de val trapte. De activiteiten waarover ik sprak namen toe over de hele periode van twintig jaar. Waar de eerste samizdat die werd gepubliceerd een te verwaarlozen oplage van enkele tientallen exemplaren kende, werden de kopieën in de jaren tachtig vervaardigd in talloze werkplaatsen, volgens moderne technieken, en werden deze teksten bovendien door uitgeverijen in ballingschap gepubliceerd en het land weer binnengesmokkeld. Het aantal boeken nam toe. Alleen al een van de literaire uitgeverijen, Het Hangslot, geleid door de vooraanstaande Tsjechische schrijver Ludvík Vaculík, bracht bijna vierhonderd titels uit. Terwijl er in de jaren zeventig vrijwel geen culturele samizdat-tijdschriften bestonden, waren er in de jaren tachtig meer dan honderd clandestiene culturele tijdschriften. (Er bestonden overigens slechts vijf officiële tijdschriften, als we alles meetellen wat ook maar in de verste verte iets met cultuur te maken had.) Uit eigen ervaring weet ik hoe groot de kring was van mensen, voornamelijk jongeren, die belangstelling had voor deze samizdat-literatuur. Natuurlijk was samizdat-literatuur maar een van de manieren waarop de onderdrukte cultuur zich uitte. Er werden steeds meer nieuwe groepen opgezet, er ontstonden filosofie-seminaries en geheime universiteiten, jongeren voelden het als een noodzaak om zichzelf volledig los te maken van de pseudo-cultuur die hun door de macht als enige bestaande cultuur werd aangeboden. Ze richtten hun eigen alternatieve theatertjes op en zongen protestliederen. Vanaf het eerste begin van de jaren zeventig groeide het protestlied uit tot misschien wel het meest authentieke middel waarmee de jongere generatie zich kon uiten over haar verhouding tot het totalitarisme waardoor ze omringd werd. De zangers, meestal van dezelfde generatie en in emotioneel opzicht dus dicht bij hen, werden de idolen van de jongeren. Zoals altijd probeerde de macht ook die beweging met geweld te

onderdrukken, een generatie protestzangers werd min of meer tot emigratie gedwongen. Maar evenals in de overige gevallen bereikte de macht het tegenovergestelde van wat ze beoogde. De mensen namen de liederen van de verbannen zangers over, en er verschenen nieuwe zangers in de plaats van degenen die waren weggejaagd. Hun liederen waren heel wat agressiever en hun publiek nog talrijker.

Tegen het eind van de jaren tachtig werden de gebeurtenissen zonder meer ook door de internationale situatie beïnvloed, vooral door de situatie in aangrenzende landen, zodat de vertegenwoordigers van de macht en de vertegenwoordigers van de cultuur onmiskenbaar tegenover elkaar stonden, in duidelijk afgebakende posities. De afgelopen twaalf maanden deden zich verscheidene gebeurtenissen voor waardoor het conflict tussen de macht en hen die aan de val probeerden te ontkomen, sterk werd benadrukt. De macht greep verscheidene malen met geweld in tijdens herdenkingsbijeenkomsten ter ere van de staatsverjaardag van de republiek, en tegen mensen die Jan Palach wilden herdenken, de jonge patriot die zichzelf in januari 1969 uit protest verbrandde. Op de twintigste gedenkdag van die wanhoopsdaad verzamelde zich een menigte van een paar duizend Pragers op het Wenceslas-plein. Het was een vreedzame menigte, die daar alleen was gekomen om de nagedachtenis te eren van iemand die een symbool was van de meest vergaande mogelijkheid tot individueel protest. De menigte werd verdreven door een aanval van speciale legereenheden die gebruik maakten van wapenstokken, waterkanon en traangas. Maar de mensen, voor het merendeel jongeren, besloten niet voor geweld te wijken. Vijf dagen achtereenvolgend werden de vreedzame bijeenkomsten herhaald, en viermaal werden ze met geweld uiteen gejaagd. Verscheidene mensen werden gearresteerd – onder wie Václav Havel. Bij deze gebeurtenissen, die het hele land in woede deden ontsteken, kwam de harde waarheid over de macht voor het eerst aan het licht voor het hele publiek. De macht vond niet één man, niet één belangrijke persoonlijkheid met voldoende gezag om zich op kritieke momenten tot het volk te kunnen richten. Vrijwel niemand was bereid om het in het openbaar voor de macht 'op te nemen', terwijl velen protesteerden tegen het politiegeweld, tegen het opsluiten van onschul-

digen. Onder degenen die nu protesteerden bevonden zich acteurs, mensen uit de filmwereld en schrijvers die de macht tot op dat moment als haar eigen mensen had beschouwd.

In die kritieke situatie wees de macht – het valt moeilijk te zeggen of dat nu door domheid kwam, door hoogmoed of door het besef dat de bezoedeling werkelijk onherstelbaar was – elk verzoek van de oppositie om een dialoog van de hand. En dat niet alleen, ook de verontschuldiging van het Poolse en Hongaarse parlement voor het feit dat hun legers ons land in augustus 1968 waren binnengevallen wees ze van de hand, als inmening in binnenlandse aangelegenheden. De diepe kloof tussen de totalitaire macht en alle ‘geschokten’ kon niet langer worden overbrugd. Het was duidelijk dat elke volgende vergissing, elk volgende arrogante optreden de macht noodlottig zou worden. Wat er toen, in november 1989, gebeurde, is algemeen bekend. Als ooggetuige of deelnemer wil ik er met klem op wijzen dat deze revolutie, die in wezen het gevolg was van een botsing tussen de cultuur en de macht, de meest geweldloze revolutie was die men zich maar kan voorstellen. Bij de massabijeenkomsten, waaraan zo goed als driekwart miljoen mensen deelnamen, is niemand gewond geraakt, tijdens de demonstraties is niet één venster gebroken, niet één auto beschadigd. Van de tienduizenden plakkaats waarmee Praag (en ook andere steden) was overstroomd, in de letterlijke zin van het woord, drongen er vele aan op geweldloosheid en verdraagzaamheid en niet één op geweld. Is er een beter bewijs dat de mensen die bijeen waren gekomen honderdduizenden individuen waren, en geen fanatieke menigte? Voor diegenen die nog steeds in de macht van de cultuur geloven, in de macht van het woord, van goedheid of liefde en het overwicht daarvan op geweld, die geloven dat de dichter noch Archimedes bij voorbaat kansloos is in de strijd met de man in uniform, moet de Praagse revolutie bemoedigend zijn.

Ik begon met een citaat van een groot geleerde, wiens woorden ons in moeilijke tijden hebben bemoedigd en ons hebben geholpen bij ons zoeken naar uitwegen uit de slavernij. Met zijn woorden eindig ik ook, al zijn ze dan meer dan een halve eeuw geleden geschreven: *Niet van een ingreep der ordenende machten is het heil te verwachten. De grondslagen van cultuur zijn van een andere*

aard dan dat zij door gemeenschapsorganen als zodanig, hetzij volken, staten, kerken, scholen, partijen of genootschappen, zouden kunnen worden gelegd of in stand gehouden. Wat daartoe nodig is, is een inwendige loutering die de individuen aangrijpt. De geestelijke habitus van de mensen zelf zal moeten veranderen. Quod erat demonstrandum.

KH-745-711

